

Simul in weinig of *simul* in veel meer

Robertus Bellarminus (1542-1621) en Antonius Walaeus (1573-1639)

over de gelijktijdigheid van vergeving en vernieuwing

Student: J.K. Abbink
Studentnummer: 0000620
Begeleider: Prof. dr. W.H.Th. Moehn
Beoordelaar: Dr. A. Goudriaan
Datum: juli 2023

Protestantse Theologische Universiteit Locatie Amsterdam

Vakgebied: Beliefs (systematische theologie)

... nempe justificari, aut justum esse, coram Deo.

... namelijk gerechtvaardigd worden, of rechtvaardig zijn, voor God.

Enchiridion, loc. Justificatio, fol.67

Antonius Walaeus (1573-1639)

... tum naevos nostros veste Iesu Christi tegi,

tum ope Spiritus sancti Indies magis ac magis aboleri, ex animo desideremus.

... van harte wensen,

nu eens dat onze smetten door het kleed van Jezus Christus bedekt worden,
dan weer dat ze met de hulp van de heilige Geest

dagelijks meer en meer worden weggewist.

Disp. Justificatio, thesis 55

Antonius Walaeus (1573-1639)

... propter incertitudinem propriae justitiae, et periculum inanis gloriae,

tutissimum est, fiduciam totam in sola Dei misericordia et benignitate reponere ...

Vanwege de onzekerheid van eigen rechtvaardigheid, en het gevaar van ijdele eer/trots/roem,

is het het veiligst,

om het gehele vertrouwen alleen in Gods barmhartigheid en welwillendheid te stellen

Liber 5, de Justificat. Cap.7, Fol. 1268/1269

Robertus Bellarminus (1560-1621)

Spiegelpagina:

Bron van de illustraties van de twee personen: www.europeana.eu

Rechtvaardigen, vergeven wordt geassocieerd met de figuur van een rechter die vrijspraak verklaart

Wederbaren, vernieuwen wordt geassocieerd met de figuur van een dokter die een infuus aanbrengt

VOORWOORD

Het ontbrandingsmoment om dit onderzoek te beginnen ontstond door een irritatiemoment. In de Statenbijbel (1657) las ik Romeinen 5 vers 19: (57) 'Want gelijk door de ongehoorzaamheid van dien éénen mens velen [tot] zondaars gesteld zijn geworden, alzo zullen ook door de gehoorzaamheid van éénen velen [tot] rechtvaardigen gesteld worden.' In de theologische annotatie 57 las ik vervolgens: 'En deze vernieuwing is in dit leven ook geheel onvolmaakt, ... zodat wij daardoor (door deze vernieuwing: jka) voor God niet rechtvaardig kunnen gesteld worden.' De vraag kwam in me op: hoe kan de vernieuwing die door de Heilige Geest juist Zelf gewerkt wordt niet rechtvaardig stellen voor God? De verlossing bestaat toch niet in twee op zichzelf staande delen, rechtvaardiging en vernieuwing? Er moet toch op zijn minst sprake zijn van een gelijktijdigheid? Ik ging op zoek naar de oude confessionele kaders en kwam erachter, dat deze annotatie stond in een apologetisch kader tegenover katholieke opvattingen. De katholieken leerden juist het tegenovergestelde dat de vernieuwing in elke fase en in elke gradatie volmaakt is vanuit menselijk oogpunt.

Dit inzicht liep uit op mijn onderzoek naar de wijze waarop 'rechtvaardiging' en 'vernieuwing' in leerstellig opzicht met elkaar verbonden zijn bij twee markante vertegenwoordigers van respectievelijk de katholieke- en calvinistische positie, Robertus Bellarminus (1542-1621) en Antonius Walaeus (1573-1639) in de periode van de Vroege Orthodoxie (1560-1620) met haar gereformeerde scholastiek.

Mijn gewaardeerde, inmiddels overleden universitair docent dr. W.J. van Asselt (1946-2014) uit Utrecht heeft mij in mijn eerste studentenperiode (1991-1997) enthousiasme bijgebracht om scholastieke teksten te leren lezen met behulp van een universele 'gereedschapsbak', met daarin begrippen, definities, onderscheidingen, logica, methoden, verdelingen van theologie en beschrijvingen om ook dit debat te kunnen verhelderen. Deze verheldering wil ik in mijn onderzoek ook laten zien.

In dit verband wil ik ook mijn erkentelijkheid uitspreken naar mijn begeleider prof. dr. W. Moehn voor de gevoerde gesprekken, waarin hij mij afremde in mijn breedvoerige opzet. En ook dr. A. Goudriaan dank ik als beoordelaar ook voor zijn getoonde interesse in dit onderwerp. En richting dr. G.A. van den Brink spreek ik mijn waardering uit bij de ooit getoonde eerste hulp bij de vertaling van Walaeus vanuit het Latijn.

Mijn geliefde, inmiddels overleden vader had het er altijd al over: 'Er is een tegelijk in de Bijbel'. Bij hem zat het meer op het punt van het besluit van verkiezing en de middelen die tegelijk meebesloten waren in Gods besluit tot uitvoering ervan. Laat nu de keuze voor mijn onderwerp zich uiteindelijk uitkristalliseren om het tegelijk te onderzoeken van rechtvaardiging en wedergeboorte, vergeving en vernieuwing.

Mijn vrouw, Bertine en dochter Hilline wil ik hartelijk bedanken. Zij hebben 'engelengeduld' met me gehad in afwachting of ik mijn studie weer zou opnemen of niet, al leefden wij vanuit de voorbestemming van Psalm 16, dat Gods tijd nog eens zou aanbreken.

De laatstgenoemde, maar de eerste in uitvoering is de HEERE, die alle eer toekomt, niet alleen voor Zijn hulp, ook voor het opwekken van mijn geest vanuit mijn 'eigen diepte' en jarenlange kerkelijke 'sprakeloosheid'. Hij gaf mij vernieuwde moed om mijn studie alsnog af te ronden na meer dan twintig jaar. Deze moed heeft alles met mijn vernieuwde roeping en taak te maken waarin de verwachting van het koninkrijk aan het twaalfstammen-Israel in heroprichting (Handelingen 1:6) en Jesaja 27:6 mij weer kerkelijk 'spraakzaam' maakte.

Soli Deo gloria!

Juli 2023, Vriezenveen

Kees Abbink

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	3.
Hoofdstuk 1 Inleiding, onderzoeksvraag en stand van onderzoek	6.
1.1. Inleiding	6.
1.2. Situatie	6.
1.3. Onderzoeksvraag met probleemstelling	6.
1.4. Eerste verkenning	7.
1.5. Gereformeerde Scholastiek	8.
1.6. Kwalificaties van de Gereformeerde Scholastiek	10.
1.6.1. De discontinuïteitstheorie	10.
1.6.2. De negatieve continuïteitstheorie	11.
1.6.3. De positieve continuïteitstheorie	11.
1.7. Werkwijze	12.
1.8. Gebruikt tekstmateriaal	12.
Hoofdstuk 2 Leven, tijd en werk en ontvangst	16.
2.1. Robertus Bellarminus (1542-1621)	16.
2.2. Antonius Walaeus (1573-1639)	18.
2.3. Gemeenschappelijke Verklaring (1999-2019)	19.
Hoofdstuk 3 Robertus Bellarminus over <i>simul</i> als gelijktijdigheid	21.
3.1. De definitie van de rechtvaardiging als rechtvaardig maken	21.
3.2. De rechtvaardiging als rechtvaardig maken of vernieuwen vanuit de Schrift toegelicht	22.
3.3. De rechtvaardiging als inwendige rechtvaardigheid is volmaakt	24.
3.4. De concrete verbanden waarin het structuurwoord ‘simul’ voorkomt	25.
3.5. De betekenis van het structuurwoord ‘simul’ in context	26.
Hoofdstuk 4 Antonius Walaeus over <i>simul</i> als gelijktijdigheid	28.
4.1. De definitie van de rechtvaardiging als vrijspraak	28.
4.1.1. De definitie van de vernieuwing	29.
4.2. De rechtvaardiging als vrijspraak vanuit de Schrift toegelicht	31.

4.2.1. De vernieuwing vanuit de Schrift toegelicht	32.
4.3. De rechtvaardiging als vrijspraak is volmaakt	33.
4.3.1. De vernieuwing is geheel onvolmaakt	34.
4.3.2. De rechtvaardiging en de vernieuwing als twee soorten genade	35.
4.3.3. De eenheid tussen vrijspraak en vernieuwing via het geloof	35.
4.4. De concrete verbanden waarin het structuurwoord 'simul' voorkomt	36.
4.5. De betekenis van het structuurwoord 'simul' in context	38.
Hoofdstuk 5 Positievergelijking, debat en evaluatie	39.
5.1. De samenvatting van de katholieke en gereformeerde positie	40.
5.1.1. Tussenbalans	40.
5.2. De vergelijking van bezwaren tegen elkaars positie	41.
5.2.1. Tussenbalans	43.
5.3. Conclusies	43.
5.3.1. Voorzetten voor vervolgonderzoek	44.
5.4. Evaluatie	44.
5.5. Beantwoording van de deelvragen	44.
5.6. Nadere bepaling	46.
NAWOORD	48.
LIJST VAN AFKORTINGEN	50.
LITERATUURLIJST	51.
BIJLAGE	55.
VERKLARINGENBLAD	59.
DATA MANAGEMENT PLAN	60.

HOOFDSTUK 1. Inleiding, onderzoeksvraag en stand van onderzoek

1.1. Inleiding

In 1999 verschijnt er een gemeenschappelijke Verklaring tussen de Lutherse Wereldbond en de Pauselijke Raad voor bevordering van éénheid tussen christenen. Samen belijden zij:

Wir bekennen gemeinsam, daß Gott aus Gnade dem Menschen die Sünde vergibt und ihn zugleich in seinem Leben von der knechtenden Macht der Sünde befreit und ihm das neue Leben in Christus schenkt. Wenn der Mensch an Christus im Glauben teilhat, rechnet ihm Gott seine Sünde nicht an und wirkt in ihm tätige Liebe durch den Heiligen Geist. Beide Aspekte des Gnadenhandelns Gottes dürfen nicht voneinander getrennt werden.¹

Een aantal dingen vallen op in deze Verklaring. Het gemeenschappelijke aan de katholieke- en Lutherse positie is dat zij belijden dat Gods daad van vergeving en vernieuwing *'zugleich'* of *'tegelijktijdig'*² plaatsvindt. De vergevende daad en de vernieuwende daad worden *verbaal* onderscheiden en als zodanig omschreven. Dit betekent dat deze daden niet samenvallen of *hetzelfde* zijn. Zij benadrukken ook dat deze daden niet *'voneinander getrennt'* mogen worden. Deze daden worden weliswaar *verbaal* onderscheiden, maar in werkelijkheid zijn zij *één*.

1.2. Situatie

De rooms-katholieke Kerk en de Lutherse Wereldfederatie zijn *'ervan overtuigd dat de bereikte overeenstemming een draagkrachtige basis voor deze opheldering biedt'*.³ Het gaat om de opheldering dat katholieken en luthers en in de basis overeenstemming geformuleerd hebben over een aantal grondwaarheden.⁴ Deze gemeenschappelijke Verklaring omvat niet alles wat in elk van de kerken over de rechtvaardiging wordt geleerd, maar zij omvat een *'Konsens in Grundwahrheiten der Rechtfertigungslehre'*. De overige of blijvende verschillen geven dan niet langer aanleiding tot leerveroordelingen.⁵ Deze draagkrachtige basis is geen complete basis. Dit wordt bevestigd door de gedachte dat deze consensus op bepaalde punten nog verdere dialoog vereist.⁶

1.3. Onderzoeksvraag en probleemstelling

Mijn vragen die in dit verband opkwamen waren: kan de opvatting dat vergeving en vernieuwing *gelijktijdig* gewerkt worden (par. 22), een *eerste* draagkrachtige basis zijn voor deze opheldering tussen katholieken en luthers en? Als deze gelijktijdigheid een eerste draagkrachtige basis kan zijn, is deze basis dan ook een *voldoende* draagkrachtige basis voor deze opheldering?

Het woord *'voldoende'* wil ik laten functioneren als een aangelegde maat om *'de draagkrachtige basis voor opheldering'* tussen katholiek en lutheraan te wegen. De weging zal alleen plaatsvinden op het punt van de gelijktijdigheid (par. 22). Deze marginale toetsing zal plaatsvinden vanuit een andere invalshoek, namelijk de

¹ *Gemeinsame Erklärung zur Rechtfertigungslehre des Lutherischen Weltbundes und der Katholischen Kirche*, 31. Oktober 1999, (Jubiläumsausgabe zum 20-jährigen Jubiläum) Lutherischer Weltbund (1999); Päpstlicher Rat zur Förderung der Einheit der Christen (1999); Weltrat Methodistischer Kirchen (2006); Anglikanische Kirchengemeinschaft (2016), Weltgemeinschaft Reformierter Kirchen (2017); (Genf, Schweiz, Büro für Kommunikation, 2020), Kap. 4.2, Par. 22, Pag.14.

² Voortaan zal voornamelijk het Latijnse structuurwoord 'simul' gebruikt worden of het Nederlandse woord 'gelijktijdig'.

³ *GRLKD*, Kap.5, Par.43, Pag.20., 'Wir sind der Überzeugung, daß das erreichte gemeinsame Verständnis eine tragfähige Grundlage für eine solche Klärung bietet.'

⁴ *GRLKD*, Par.15, 19, 22, 25, 28, 31, 34, 37. 'Wir bekennen gemeinsam' Par. 13, Pag. 11,12. Deze acht gezamenlijke grondwaarheden beginnen met deze aanhef met als doel dat de leerveroordelingen de partner niet meer raken.

⁵ *GRLKD*, Präambel, Par. 5, Pag. 9.

⁶ *GRLKD*, Par. 3 Pag. 31.

gereformeerde Orthodoxie, waarbij ik mij afvraag of deze gelijktijdigheid tussen vergeving en vernieuwing niet te algemeen gesteld is en het structuurwoord 'simul' een nadere bepaling nodig heeft. Het vraagt mijns inziens om een dieper onderzoek naar de betekenis, functie en context van het structuurwoord 'gelijktijdig'. Dit wil ik onderzoeken en verhelderen vanuit de periode van de Orthodoxie (1560-1790), waarin Robertus Bellarminus de katholieke positie vertegenwoordigde en Antonius Walaeus de gereformeerde positie. Aan deze vertegenwoordigers zullen vragen gesteld worden als: hebben zij hetzelfde uitgangspunt over deze gelijktijdigheid en gebruikten zij het ook als voldoende draagkrachtige basis voor opheldering tussen katholieken en Gereformeerden of niet. De resultaten van het onderzoek naar deze oudere opvattingen en hun onderlinge vergelijking wil ik dan als ijkpunt gebruiken. Deze opvattingen over *simul* wil ik vergelijken met de gemeenschappelijke Verklaring en evalueren.

In mijn onderzoek kom ik tot de volgende formulering van mijn onderzoeksvraag en probleemstelling:

Op welke manier functioneerde het structuurwoord 'simul' als gelijktijdigheid in de verhouding vergeving en vernieuwing in de confessionele opvattingen van Robertus Bellarminus (1542-1621) en Antonius Walaeus (1573-1639)? Dit met het oog op de vraag op welke manier het uitgangspunt in de gemeenschappelijke Verklaring over de rechtvaardigingsleer (1999), namelijk dat vergeving en vernieuwing *gelijktijdig* gewerkt worden, een 'draagkrachtige basis kan zijn voor kerkelijke opheldering' tussen katholieken en protestanten.

1.4. Eerste verkenning

De gemeenschappelijke Verklaring maakt duidelijk in haar beschrijving dat vergeving en vernieuwing niet vereenzelvigd worden, maar ook niet uit elkaar getrokken mogen worden. Binnen deze verhouding van vergeving en vernieuwing zijn meerdere, al dan niet beoogde, effecten mogelijk.

Ten eerste kan het structuurwoord 'gelijktijdig' neigen naar een dusdanig nauw beschreven éénheid alsof vergeving en vernieuwing *één* zijn. Het structuurwoord 'gelijktijdig' kan ook neigen naar een dusdanig scherp beschreven onderscheid alsof vergeving en vernieuwing *gescheiden* zijn. In beiden gevallen kan nog steeds gezegd worden dat vergeving en vernieuwing niet te scheiden of te vereenzelvigen zijn, maar de eerste omschrijving wijkt dan nogal af van het later beschrevene. Richard Muller gebruikt hiervoor het onderscheid tussen *sensus strictus* en *sensus latus*.⁷

Ten tweede kan de beschrijving van deze *gelijktijdigheid* in beide gevallen zelfs uitlopen op het beschrevene waarin vergeving en vernieuwing als het ware in het verlengde van elkaar komen te liggen, zowel in een uitgebreide logische orde als in een eindeloze temporele volgorde. Er ontstaat *een vòòr en een ná* zowel in *rangorde* als in *tijd* zonder dat deze gelijktijdigheid meer inzichtelijk is. Muller gebruikt hiervoor het onderscheid tussen *in ordine temporis*, *in ordine naturae*, *in signo rationis*.⁸

Ten derde is ook een beoogd effect mogelijk vanuit apologetisch of polemisch opzicht. Het structuurwoord 'gelijktijdig' wordt slechts incidenteel gebruikt om beiden, vergeving en vernieuwing in de werkelijkheid (*res*) als éénheid te laten functioneren. Er is geen sprake meer van een 'tegenover' van elkaar. Als *reactie* daarop kan *op conceptuele wijze* het structuurwoord 'gelijktijdig' zo structureel of veelvuldig worden gebruikt in het

⁷ Muller, R. A., *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms. Drawn Principally from Protestant Scholastic Theology*, (Grand Rapids: Baker Academic, eBook, second edition, 2017), 450, s.v. *sensus latus*, 451, s.v. *sensus strictus*.

⁸ Muller, *Dictionary*, 275, s.v. *in ordine temporis*, *in ordine naturae*, 276 s.v. *in signo rationis*.

aanbrengen van zuiver logische onderscheidingen, zonder dat de zaak of werkelijkheid (*res*) hiermee nog correspondeert. Muller hanteert ook in dit verband het onderscheid *quoad res* en *quoad verbum*.⁹

Ten vierde kan er een betekenisverschuiving optreden, wanneer het gezamenlijk uitgangspunt *simul* in katholieke- en protestantse *context* een verschillende betekenis lijkt te krijgen of dat de betekenis van een aantal keren dat 'simul' voorkomt, binnen één context lijkt te variëren. In lutherse context betekent *simul echt* of *werkelijk* gelijktijdig, in de uitdrukking: 'simul justus et peccator'. In de 'Anhang'¹⁰ wordt melding gemaakt dat zonde in dit verband 'beherrschte Sünde' is (*peccatum regnatum*) door genade. Men stelt dat het structuurwoord 'simul' een 'Spannung' aangeeft. In katholieke context is het de vraag of *simul* tussen 'vergeving' en 'vernieuwing', dezelfde betekenis heeft als *simul* tussen 'justus' en 'peccator'. Want in dezelfde 'Anhang' wordt melding gemaakt dat katholieken de 'Wirklichkeit des Heils' niet willen inperken. De zonde als 'Konkupsienz' zien zij na de doop niet meer als scheiding makend tussen God en mens en daarmee niet meer als 'Sünde im eigentlichen Sinne', hoewel de 'lebenslanges Kampfes' blijft. In die mate kunnen luthersen en katholieken gemeenschappelijk de gelijktijdigheid van 'simul justus et peccator' verstaan vanuit 'unterschiedlichen Zugänge'.¹¹ Dit roept de vraag op of aan deze opvatting bij de katholieken niet de veronderstelling ten grondslag ligt dat men als 'justus' alleen in tijd ervoor en erna 'peccator' kan zijn. En daarmee zouden de katholieken ook ontkennen dat iemand op één en hetzelfde moment logisch en chronologisch 'justus' en 'peccator' is, terwijl de katholieken toch samen met de lutheranen belijden dat iemand *op één en hetzelfde moment* vergeving kan hebben en vernieuwd kan zijn.

1.5. Gereformeerde Scholastiek

Voordat de afzonderlijke posities van Bellarminus en Walaëus behandeld worden, zal eerst de periode waarin zij theologiseerden kort geschetst worden. Zij theologiseerden in de scholastieke periode, waarin de term scholastiek verwijst naar de methode, die gebruikt werd voor het onderwijzen van theologie in de universiteiten. Dit theologisch onderwijs gebeurde met instrumenten, die ontleend waren aan de wetenschappelijke methoden die op dat moment gangbaar waren om daarmee het gesprek met eigen tijdgenoten aan te gaan. Deze scholastieke methode was ook een gebruikelijk overkoepelend instrument binnen zowel katholieke- alsook protestantse universiteiten en opleidingen van voorgangers.¹²

Binnen de scholastieke periode bevindt zich de periode van de Orthodoxie (1560-1790), waarin een aantal fasen te onderscheiden zijn.¹³ Orthodoxie verwees zelf naar normatief onderwijs, waarin een nauwe band werd gelegd met de leer van de kerk door de eeuwen heen.¹⁴ Het waren juist in deze periode de concilies, decreten, belijdenissen, die grenzen stelden aan wat juist, minder juist of niet juist was. In deze vroege periode vond ook het concilie van Trente (1545-1563) en de Dordtse synode (1618-1619) plaats. Binnen deze confessionele kaders theologiseerden Bellarminus en Walaëus als belangrijke vertegenwoordigers en woordvoerders van respectievelijk de katholieke en gereformeerde positie.

Deze orthodoxe periode kende een verbijzondering in de term 'gereformeerde orthodoxie' als een bepaalde soort orthodoxie, zoals er ook een lutherse orthodoxie was. Volgens van Asselt paste de term 'gereformeerde orthodoxie' beter dan de term 'calvinistische orthodoxie' om te voorkomen dat niet alles langs de meetlat van

⁹ Muller, *Dictionary*, 420, s.v. *quoad res*, *quoad verbum*, 431, s.v. *res*.

¹⁰ *GRLKD*, Anhang, 26, 33, 34.

¹¹ *GRLKD*, Anhang, 34.

¹² McGraw, Ryan, *Reformed Scholasticism, Recovering the Tools of Reformed Theology*, (London: Bloomsbury Publishing PLC, T&T Clark Theology, 2019), 115.

¹³ Asselt, Willem J. van, and others. *Introduction to Reformed Scholasticism*. (Grand Rapids: Reformation Heritage Books, eBook, 2011) Chap.8 Early Orthodoxy (ca.1560-1620); Chap.9 High Orthodoxy (ca. 1620-1700); Late Orthodoxy (ca.1700-1790).

¹⁴ Asselt, *Introduction*, 14.

Calvijn werd gelegd.¹⁵ Hoewel Walaeus zich bewoog in de calvinistische lijn wordt zijn theologische positie 'gereformeerd' genoemd.

De scholastieke methode was een gebruikelijk instrument binnen zowel de katholieke- als protestantse universiteiten en opleiding van voorgangers. De Rijk definieert scholastiek in het algemeen als volgt:

... een in de wijsbegeerte (en de theologie) toegepaste werkwijze die hierdoor wordt gekenmerkt dat, zowel voor het onderzoek als voor het onderricht, gebruik wordt gemaakt van een steeds wederkerend systeem voor begrippen, distincties, definities, propositieanalyses, redeneertechnieken en disputeermethoden, die in aanvang aan de aristotelisch boëthiaanse, later echter, en in veel ruimere mate, aan de eigen terministische logica waren ontleend.¹⁶

Aan de zijde van de katholieken was hun scholastieke theologie al zeer verfijnd. De Contrareformatie en het concilie van Trente als reactie op de Reformatie drong het latere gereformeerde kamp meer en meer in de verdediging.¹⁷ Zoals het katholieke offensief scholastiek van aard was, zo werden ter bestrijding ervan de gereformeerden juist gedrongen in hun verdediging sterk of sterker gebruik te maken van de scholastiek. Van Asselt ziet hier één van de oorzaken van de methodologische verschuiving ten opzichte van de Reformatie.¹⁸

Waar de scholastieke methode bij de katholieken verbonden werd met de inhoudelijke beschrijving van de katholieke theologie van het concilie van Trente, daar werd dezelfde methode bij de gereformeerden verbonden met de inhoudelijke beschrijving van de gereformeerde theologie van de Dordtse synode met haar Dordtse leerregels. Van Asselt omschrijft het als volgt:

Gereformeerde scholastiek is (1) aanduiding van een academische vorm van theologiebeoefening, (2) uit de periode van de orthodoxie (3) die bij de uiteenzetting van de theologische leerstukken gebruikt maakt van de scholastieke methode en (4) inhoudelijk verbonden is met gereformeerde belijdenisgeschriften.¹⁹

De scholastiek gereformeerden richtten zich eveneens op precisie en duidelijkheid en verkregen ook op deze manier in tegenstelling tot bijvoorbeeld mystieke stromingen, een adequate beschrijving van hun inhoudelijke opvattingen.²⁰ Zij maakten gebruik van gangbare wetenschappelijke methode zoals de werken van Aristoteles. Volgens Aza Goudriaan kozen velen voor een eclectische vorm van Christelijk Aristotelisme.²¹ Deze eclectische vorm laat zich omschrijven als 'een eclecticisme dat alle theorieën, zowel oude als hedendaagse, kritisch toetst en de bereikte conclusies samenvoegt tot een synthese die gekenmerkt wordt door degelijkheid en leerstellige samenhang'.²² Volgens McGraw is het belangrijk om 'onderscheid te maken tussen het toe-eigenen van ideeën zoals Aristoteles ze onderwees en begreep, en het gebruik van zijn categorieën en onderscheidingen om een

¹⁵ Asselt, *Introduction*, 20.

¹⁶ Rijk, L.M. de, *Middeleeuwse wijsbegeerte. Traditie en vernieuwing*, (Assen: Gorcum B.V., Koninklijke van 1981), 11.

¹⁷ Asselt, *Introduction*, 'After the Council of Trent, Cardinal Robert Bellarmine (1542–1621) subjected Reformed doctrine to continual criticism in his writings. He attacked the Protestants in his monumental Disputations on Controversies in regard to the Christian Faith against the Heretics of this Time (Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos, 1586), a work that saw multiple printings and elicited more than two hundred reactions from the Lutheran and Reformed camps,' 115.

¹⁸ Asselt, W.J. 'Reformed Orthodoxy: A Short History of Research', in: Herman Selderhuis (ed.), *A Companion to Reformed Orthodoxy*, (Leiden/Boston: Brill 2013), 16.

¹⁹ Asselt, W. J., e.a. *Inleiding in de gereformeerde Scholastiek*, (Zoetermeer, Boekencentrum 1998), 16.

²⁰ McGraw, *Reformed Scholasticism*, 117.

²¹ Goudriaan, Aza, 'Theology and Philosophy', in: Herman Selderhuis (ed.), *A Companion to Reformed Orthodoxy*, (Leiden/Boston: Brill 2013), 'The fact that Reformed thinkers did not unanimously adopt one single philosophical approach is easy to establish, even though the majority sympathized, in one way or another, with Aristotelianism.' (28); Walaeus confronted Aristotle's teachings with the norm of biblical Christianity: they could not be appropriated in an uncritical way.' 28, 38.

²² Asselt, W.J., and others, *Scholastic discourse, Johannes Maccovius (1588-1644) on Theological and Philosophical Distinctions and Rules*, (Apeldoorn: Instituut voor Reformatieonderzoek, 2009), 25.

samenhangend theologisch systeem te presenteren dat zijn eigen bijzondere betekenis aan Aristotelische termen gaf.²³ Men kan zich tenslotte afvragen welk nut de scholastieke gereformeerden stelden in het gebruik van Aristoteles, terwijl zij toch een eigen invulling gaven aan zijn begrippen en onderscheidingen. Deze vraag beantwoordt Goudriaan met de 'empirische oriëntatie' van Aristoteles, die mooi aansloot 'dovetailed nicely' bij de Bijbelse opvatting dat God gekend wordt vanuit de geschapen wereld.²⁴

1.6. Kwalificaties van Gereformeerde Scholastiek

Het gebruik door de gereformeerden van gangbare wetenschappelijke methoden zoals het Aristotelisme is door latere onderzoekers heel verschillend gewaardeerd en beoordeeld. Volgens van Asselt zijn er hoofdzakelijk drie kwalificaties van Gereformeerde Scholastiek te onderscheiden.²⁵

1.6.1. De discontinuïteitstheorie

De aanhangers van de discontinuïteitstheorie, ook wel vervaltheorie genoemd beargumenteerden een breuk tussen Reformatie en scholastieke Orthodoxie. Aanhangers van deze theorie kunnen enerzijds alles wat van Calvijn afwijkt als ideale norm als verval zien of anderzijds de Orthodoxie als opmaat zien voor de periode van de Verlichting. De scholastieke Orthodoxie kenmerkt zich volgens deze opvatting door het hanteren van twee bronnen, openbaring en ratio (natuurlijke theologie).

Als voorbeelden kunnen genoemd worden Basil Hall en Nico Bakker. Hall schreef een artikel 'Calvin against the Calvinists',²⁶ waarin hij Calvijn als meetlat hanteert en het 'calvinisme' omschrijft als: '... the carefully prepared balance of complementary doctrines...'²⁷ Alles wat afwijkt van dit calvinisme is verval.

Zijn voornaamste bezwaren waren, dat Bijbelse exegese ondergeschikt werd gemaakt aan hersteld Aristotelisme.²⁸ De *Loci* werden anders gerangschikt zodat de weg heropend werd voor speculatief determinisme.²⁹

In zijn boek 'Miskende gratie' heeft Nico Bakker zich rekenschap gegeven van de gereformeerde theologiebeoefening van 150 jaar gereformeerde orthodoxie. Hij vergelijkt Calvijn als vertegenwoordiger van de Reformatie met Witsius, die de gereformeerde orthodoxie representeert en gebruikt als referentiepunt Barth. Bakker ziet Witsius dus als een afdoende vertegenwoordiger voor deze hele periode. Hij komt tot een kwalificatie van deze periode als was er een 'psychologische mythe' gaande.³⁰

²³ McGraw, *Reformed Scholasticism*, 'To understand how Reformed scholastics used Aristoteles philosophical categories, however, it is important to distinguish between appropriating ideas as Aristotle taught and understood them and employing his categories and distinctions to present a coherent theological system that assigned its own peculiar meaning to Aristotelian terms.', 108.

²⁴ Goudriaan, *Theology and Philosophy*, 'In the first place, the empirical orientation of Aristotelianism made it useful to Reformed theology ... Sense experience stood at the basis of knowledge. This conviction, which was of fundamental importance in Aristotle, shaped the philosophy of many Reformed thinkers who stated, in line with major scholastic thinkers such as Thomas Aquinas, that nothing can be known by the intellect unless it is experienced beforehand. This philosophical attitude dovetailed nicely with the biblical notion that God is known from the created world.', 39.

²⁵ Asselt, *Introduction*, 29-33.

²⁶ Hall, Basil, 'Calvin against the Calvinists', in: *John Calvin*, edited by Gervase E. Duffield. Courtenay Studies in Reformation Theology, Vol.1. (Appleford: Sutton Courtenay, 1966), 12-37.

²⁷ Hall, *Calvin*, 20.

²⁸ Hall, *Calvin*, 25.

²⁹ Hall, *Calvin*, 27.

³⁰ Bakker, N.T., *Miskende gratie: Van Calvijn tot Witsius, een vergelijkende lezing; Balans van 150 jaar gereformeerde orthodoxie*. (Kampen: J. H. Kok, 1991).

1.6.2. De negatieve continuïteitstheorie

De aanhangers van de negatieve continuïteitstheorie beargumenteren ook een breuk tussen Reformatie en scholastieke Orthodoxie. Deze theorie is een combinatie tussen de al genoemde discontinuïteitstheorie en de hiernavolgende positieve continuïteitstheorie. Vertegenwoordigers van deze theorie beweren dat scholastieke elementen al in de Reformatie aanwezig waren. De vorm had invloed op de inhoud en de Schrift zou vervormd zijn door de ratio.

Als vertegenwoordiger van deze stroming is Cornelis Graafland te noemen. Hij schreef in dit verband: 'Het blijkt, dat het scholastieke intellectualisme niet alleen de vorm en methode, maar ook in belangrijke mate de inhoud van de leer zelf beïnvloedt.'³¹ In zijn dissertatie 'De zekerheid van het geloof' en zijn boek 'van Calvijn tot Barth' en in zijn artikel 'Gereformeerde Scholastiek V en VI' geeft hij zich rekenschap van de Gereformeerde Scholastiek.³²

1.6.3. De positieve continuïteitstheorie

De aanhangers van de positieve continuïteitstheorie beargumenteren een dubbele continuïteit. Er is tussen de scholastieke Orthodoxie en de Middeleeuwse theologie positieve continuïteit vast te stellen in gebruik van de methode en tegelijk ook tussen de scholastieke Orthodoxie en de Reformatie als het gaat om de inhoud.³³

Utrechtse vertegenwoordigers die positieve artikelen geschreven hebben over de Gereformeerde Scholastiek zijn o.a. A. Vos en W.J. van Asselt.³⁴ Van Asselt als vertegenwoordiger van deze opvatting stelt: 'In veel secundaire literatuur over dit onderwerp wordt vaak beweerd dat veranderingen in methodologie noodzakelijkerwijs veranderingen in inhoud impliceren. Men zou echter ook kunnen stellen dat veranderingen in methode juist nodig zijn om dezelfde inhoud in een nieuwe context te formuleren.'³⁵

En 'last but not least' is te noemen Richard A. Muller. Hij schreef een weerwoord op Basil Hall.³⁶ Hij kan de Gereformeerde Scholastiek waarderen, wanneer hij schrijft: 'When, however, scholasticism is rightly defined as a dialectical method of the schools, historically rooted in the late patristic period, particularly in the thought of Augustine, and developed throughout the Middle Ages in the light of classical logic and rhetoric, constructed with a view to the authority of text and tradition, and devoted primarily to the exposition of Scripture and the theological topics that derive from it using the best available tools of exegesis, logic, and philosophy, a rather different picture emerges.'³⁷ Bij deze positieve continuïteitstheorie sluit mijn onderzoek ook aan.

³¹ Graafland, C. 'Gereformeerde Scholastiek IV: De invloed van de Scholastiek op de Gereformeerde Orthodoxie.' in: *Theologia Reformata* 30 (1987), 4–25.

³² Graafland, C., *De zekerheid van het geloof, een onderzoek naar de geloofsbeschuwing van enige vertegenwoordigers van Reformatie en Nadere Reformatie* (Amsterdam: Ton Bolland, 1977); Graafland, C., 'van Calvijn tot Barth, oorsprong en ontwikkeling in de leer der verkiezing in het gereformeerd protestantisme', (s-Gravenhage 1987); Graafland, C., 'Gereformeerde Scholastiek V en VI', in: *Theologia Reformata*, 1987, 4, 109 en 313.

³³ Asselt, *Introduction*, 32, 'Fatio thus defended continuity on the level of content from Reformation to orthodoxy, and continuity in terms of method between orthodoxy and the Middle Ages.'

³⁴ Vos, Antonie, 'De kern van de klassieke gereformeerde theologie; een traditie historisch gesprek', in: *Kerk en Theologie*, jaargang 47 (1996), 106-125. Asselt, W.J., 'Studie van de gereformeerde scholastiek. Verleden en toekomst', in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift* (NTT), aflevering, 4 (oktober 96)

³⁵ Asselt, *Reformed Orthodoxy*, 18.

³⁶ Muller, R.A., 'Calvin and the 'Calvinists': Assessing continuities and discontinuities between the Reformation and Orthodoxy,' in: *After Calvin: Studies in the Development of a Theological Tradition, Oxford Studies in Historical Theology*, (Oxford University Press 2003), part. 1, 63-80, part.2, 81-102.

³⁷ Muller, R.A., *The Unaccommodated Calvin. Studies in the Foundation of a Theological Tradition*, (New York: 2000), 42.

1.7. Werkwijze

In deze paragraaf wil ik het verloop van mijn onderzoek uiteenzetten.

In hoofdstuk 2 wordt in het kort geschetst de ontvangst van de gemeenschappelijke Verklaring door tijdgenoten, hetzij kritisch of niet. Ook komen de biografische aspecten van Bellarminus en Walaëus aan de orde, toegespitst op mijn onderwerp, waar mogelijk.

In hoofdstuk 3 wordt de katholieke positie, vertolkt door Bellarminus, belicht van wat onder ‘vergeving’ en ‘vernieuwing’ wordt verstaan. Er zal eerst gezocht worden naar de definities van deze kernwoorden om later in hoofdstuk 5 helder de overeenkomsten en verschillen te kunnen vergelijken. Vervolgens zal worden gezocht hoe ‘vergeving’ en ‘vernieuwing’ zich tot elkaar verhouden. Deze verhouding wordt beschreven door middel van het verbindingswoord ‘*simul*’ als gelijktijdigheid. Mijn onderzoek zal verhelderen welke betekenis, functie en context dit verbindingswoord laat zien. De manier van beschrijven van deze katholieke positie kan niet al te breedvoerig zijn en zal zich toespitsen en alvast vooruitlopen op wat zijn latere confessionele opponent Walaëus in stelling gaat brengen. Bellarminus en Walaëus zijn bestudeerd vanuit het oogpunt van vergelijking op een bepaald punt.

In hoofdstuk 4 wordt de protestantse positie, met name de gereformeerde positie, door Walaëus verwoord, in kaart gebracht. Ook hier zal eerst gezocht worden naar strikte omschrijvingen van ‘rechtvaardiging’ en ‘vernieuwing’ om in een later stadium een nauwkeurige vergelijking te laten plaatsvinden. Vervolgens zal ook hier worden gezocht hoe ‘vergeving’ en ‘vernieuwing’ zich tot elkaar verhouden. Deze verhouding wordt ook beschreven door middel van het structuurwoord ‘*simul*’ als gelijktijdigheid. Ook hier zal mijn onderzoek de betekenis, functie en context van dit structuurwoord laten zien. Voor de manier van beschrijven geldt hetzelfde als in hoofdstuk 3.

In hoofdstuk 5 worden de al door mij beschreven posities van Bellarminus en Walaëus met elkaar vergeleken. Bellarminus schreef destijds in het algemeen tegen de calvinistische positie met namen zoals Calvijn, Luther, Chemnitz en Melancthon. Walaëus reageerde als gereformeerd theoloog en als jongere tijdgenoot van Bellarminus weer op Bellarminus als katholiek theoloog. Deze vergelijking moet niet misverstaan worden als was het een direct confessioneel debat tussen hen, maar een min of meer door mij geregisseerd debat.³⁸ In dit hoofdstuk worden de argumenten en tegenargumenten naar elkaars positie op een rij gezet en geëvalueerd. Ook zal de betekenis, functie en context van *simul* als gelijktijdigheid besproken worden, ook al is er niet destijds over het structuurwoord ‘*simul*’ als gelijktijdigheid zelf gesproken met elkaar.

Tenslotte vindt er een terugkoppeling plaats naar mijn onderzoeksvraag. Deze terugkoppeling zal de vraag beantwoorden of *simul* als gelijktijdigheid niet alleen een eerste- maar ook een voldoende ‘draagkrachtige basis voor kerkelijke opheldering’ kan zijn tussen katholieken en protestanten. Tegelijk worden vanuit de gereformeerde invalshoek en gemeenschappelijke scholastieke benadering handvatten aangereikt, waarmee kerkelijke godsdienstige gesprekken in het vervolg rekening dienen te houden, wil er een bredere basis van acceptatie ontstaan bij kritische protestanten. Ik rond af met het geven van een aantal voorzetten voor vervolgonderzoek.

1.8 Gebruikt tekstmateriaal

Voor het onderzoek bij Bellarminus is voornamelijk gebruikt gemaakt van zijn apologetische en polemische disputaties. Voor Walaëus is gebruikt gemaakt van verschillende genres waaronder disputaties (*Disputationes*), catechetische instructies (*Enchiridion*), gemeenschapsplaatsen (*Locos Communes*), belijdenisgeschrift

³⁸ Het tijdstip van schrijven van allebei (zo schat ik) ligt hooguit dertig jaar van elkaar verwijderd, tussen ongeveer 1590 en 1620.

(*Confessio*), synodeacta (*Acta Dordt*), apologetische- en polemische verhandelingen (*Censura*), brieven (*Epistola*) en Statenbijbel met theologische annotaties.

De afbakening van dit gebruikte tekstmateriaal is niet zo gemakkelijk vast te stellen. Door de jaren heen heb ik al veel bronnenmateriaal digitaal verzameld, waaronder van Bellarminus en Walaeus, vrijwel compleet. Wanneer bleek dat deze bronnen alleen leesbaar waren als onbewerkte scans, zijn zij, waar mogelijk ook doorzoekbaar gemaakt. De analyse van duistere passages kon op deze manier regelmatig opgehelderd worden door geavanceerde zoekacties naar parallelle- of verwante passages. Wanneer verificatie te wensen overliet, dan kon ook nog gekozen worden voor falsificatie om binnen het geheel van de doorzoekbare teksten de meest waarschijnlijke uitleg van een duistere passage te laten overblijven.³⁹

Voor het onderzoek bij Walaeus is voornamelijk gebruik gemaakt van zijn *Locis Communes*, onderdeel *justificatio* en *regeneratio* of *renovatio*, weliswaar met parallelle passages uit zijn andere werken. Er zijn ook een aantal bronnen, die in commissie gemaakt zijn en als een commissieproduct bekend staan onder de naam: 'Leidsche professoren'. Dit zijn met name de *Acta* van de Dordtse Synode, de *Synopsis* en de *Censura*. De andere co-auteurs waren: André Rivetus, Johannes Polyander en Antonius Thysius. Er zijn ook verschillende disputaties gemaakt onder het voorzitterschap van Walaeus. Een opsomming geordend naar jaartallen zijn:

1586-93

Bellarminus, Robertus, Saint (1542-1621), Disputationum de controversiis Christianae fidei adversus huius temporis haereticos, tomus tertius, in: *Opera Omnia*, (Ingolstadt: Ex officina typographica Davidis Sartorii, 1586-1593). [tomi I-III]. University of Oxford, Bodleian Library: Fol. Theta 450, <http://www.alexanderstreet.com> (offline used).

Vanaf ongeveer 1605⁴⁰

Walaeus, Antonius (1579-1639), Vitam auctoris, Locos Communes S. Theologiae, locus Justificatio, locus regeneratio, Enchiridion Religionis Reformatae, (tomus primus); Epistola et Consilia, Antonio Walaeo Fredericus de Vry, Frederico de Vry Antonius Walaeus (tomus secundus); in: *Opera Omnia*, (Leiden: Ex officina Francisci Hackii, 1643), [tomi I-II], (opus posthumum) <http://www.alexanderstreet.com> (offline used) Dit werk is uitgegeven door zijn zoon Johannes Walaeus.

1614

Hommius, F., De justificatione, disp. 63, in: LXX Disputationes Theologicae, Adversus Pontificios (1614).

1618/1619

Dordtse Leerregels, in: *De Nederlandse belijdenisgeschriften*, J.N. Bakhuizen van den Brink (red.), (Amsterdam: Ton Bolland, 2^e druk, 1976).

³⁹ De vaardigheid bestaat bij deze zoekmethode in het vinden van effectieve trefwoorden, synoniemen en associaties in allerlei combinaties met behulp van booleaanse logica. Minder gemakkelijk vindbaar zijn die vindplaatsen, waar de zaak van het trefwoord omschreven wordt, zonder het trefwoord zelf. Hiervan ben ik mij bewust.

⁴⁰ Zie Kooter, D.J., *In de studeervertrekken van de Statenvertalers, het inwendige wordingsproces van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling*, (Ede: Pumbo, eigen beheer, 2017), noot 499, 87. De werken van Walaeus zijn postuum samengesteld in een *Opera Omnia*. In 1643 verscheen de Hackius editie en in 1647 een Wyngaerden editie gedrukt in Londen, waarschijnlijk door zijn zoon Johannes Walaeus samengesteld met een *Vita Walaei*. Het jaartal 1605 is een globale schatting dat zijn *Enchiridion* toen begonnen is, zich uitbreidde tot zijn *Locis Communes* tot zijn overlijden toe.

1620

Acta et scripta Synodalia Dordracena ministrorum remonstrantium in Foederato Belgio. (Harderwijk: Ex Off. Typographi Synodalis, 1620).

Acta of Handelingen der Nationale Synode, in den naam van onze Heeren Jezus Christus, Gehouden door autoriteit der Hoogmogende Heren Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden te Dordrecht in de jaren 1618 en 1619. hierbij zijn ook opgenomen de volledige beoordelingen van de vijf artikelen en de Post Acta of Nabehandelingen, naar de oorspronkelijke Nederduitse uitgave onder toezicht van J.H. Donner en S.A. van den Hoorn (Houten, Den Hertog, 1987)

1620

Walaeus, A. *Disputatio theologica de justificatione hominis peccatoris coram Deo, Cujus veritatem; sub praesidio Antonii Walaei; publicè defensurus est Bernhardus Smetius, Ad diem 15. Julii 1620; Lugduni Batavorum: Isaacus Elsevirius.*

1625

Walaeus, A. and other, *Synopsis purioris theologiae / Synopsis of a purer theology*: Latin text and English translation Synopsis of a purer theology (Leiden: uitgeverij Brill, 2014-2020) 3 delen.

1626

Walaeus, A., *Censura in Confessionem sive Declarationem Sententiae eorum Qui in foederato Belgio Remonstrantes vocantur, super praecipuis articulis Christianae Religionis* (Leiden: Ex Officina Bonaventurae & Abrahami Elzevir. Acad. Typograph., 1626), a S.S. Theol. Professoribus Academiae Leidensis instituta.

1627

Walaeus A., *Censure ofte oordeel van de professoren der H. theologie, in de Vniversiteyt tot Leyden, over de belijdenisse ofte verclaringe van 't gevoelen der gene, die, inde geünieerde Nederlanden, Remonstranten werden ghenaeamt, etc.* (Tot Leyden: Voor Bonaventura ende Abraham Elzevier, 1627), door de vier Leidse hoogleraren. Co-auteurs: André Rivet, Johannes Polyander en Antoine Thysius.

1628

Briefwisseling in: *Opera Omnia*, (Leiden: Ex officina Francisci Hackii, 1643); Antonio Walaeo Fredericus de Vry, Leiden, 27 oktober, 1628; Frederico de Vry Antonius Walaeus, Amsterdam.

1637

Statenbijbel 1637 https://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=_sta001stat04.

<https://www.bijbelsdigitaal.nl/statenvertaling-1637/>.

<https://www.bijbelsdigitaal.nl/view/?bible=sv1637>.

1657

Statenbijbel 1657 Statenbijbel (Leerdam: Gereformeerde Bijbelstichting, 2004).

https://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=_sta001stat02.

<https://gbsdigitaal.nl/Default.aspx>.

1999-2019

Gemeinsame Erklärung zur Rechtfertigungslehre des Lutherischen Weltbundes und der Katholischen Kirche, 31. Oktober 1999, Kap. 4.2, Par. 22, Pag.14. (Jubiläumsausgabe zum 20-jährigen Jubiläum) Lutherischer Weltbund (1999); Päpstlicher Rat zur Förderung der Einheit der Christen (1999); Weltrat Methodistischer Kirchen (2006); Anglikanische Kirchengemeinschaft (2016), Weltgemeinschaft Reformierter Kirchen (2017); Büro für Kommunikation, Genf, Schweiz, 2020.

Hoofdstuk 2 Leven, tijd, werk en ontvangst

Nadat in hoofdstuk 1 het Scholastieke klimaat enigszins is geschetst, zullen in hoofdstuk 2 biografische aspecten van Bellarminus⁴¹ en Walaeus⁴² aan de orde komen, alleen in verband met mijn onderwerp of in ieder geval ermee verwant. In chronologische volgorde wil ik belangrijke jaren, overgangen of gebeurtenissen weergeven. In het geval van Bellarminus is sprake van een autobiografie, waarin hij over zichzelf spreekt in de derde naamval.⁴³ Bij Walaeus is sprake van een *Vita Walaei*, postuum vervaardigd door zijn zoon Johannes Walaeus.⁴⁴ Hoofdzakelijk zal ik van beide bronnen gebruik maken vergeleken of aangevuld met andere secundaire bronnen. Bij de Gemeenschappelijke Verklaring zal voornamelijk marginaal gelet worden op de kritische ontvangst door een katholieke- en lutherse vertegenwoordiger en afronden met een reactie van Klaas Zwanepol.

2.1. Robertus Bellarminus (1542-1621)

Bellarminus werd geboren in het jaar 1542 in Montepulciano in Italië, groeide op en besloot op zijn zestiende levensjaar over te gaan tot de Orde van de Jezuiten in 1558. Al zijn latere werken zou hij consequent signeren met de naam 'imprimis Robertum Bellarminum, Jesuitam.'⁴⁵ Zes jaar later in 1563, toen het concilie van Trente eindigde, werd hij naar Florence gestuurd om geesteswetenschappen te doceren. Op zijn 22e levensjaar kon hij nog niet bevroeden dat hij één van de belangrijkste verdedigers zou worden van decreten van Trente. Vier jaar later in 1567 begon hij zijn theologische studies, waarna hem in 1570 gevraagd werd door de paters ook Scholastieke theologie te onderwijzen.⁴⁶ Dit hield in dat hij, begonnen met theologisch onderwijs in de Sententia van Petrus Lombardus, nu overging tot het scholastisch onderwijs in de Summa van Thomas van Aquino.⁴⁷ In dat jaar opende hij een theologisch college in Leuven, waarover hij zelf schreef: 'N. was the first to open the theological school of Louvain for all the students, for up to that point the University had not permitted us [the Jesuits] to teach publicly.'⁴⁸ In deze school begon hij de oude en nieuwe 'heretics' te weerleggen, waaronder de protestanten zoals de aanhangers van Luther en Calvijn. Tevens vond in het jaar 1570 de priesterwijding plaats.⁴⁹ Bellarminus noteerde over zichzelf: 'In that time, N., thinking that the Hebrew language would be extremely useful for the understanding of Sacred Scripture, applied his mind to learn it, and when he learned the alphabet from someone that was an expert in that language as well as some rudiments of grammar, he made for himself a Hebrew grammar, by an easier method than the customary books of the

⁴¹ Robertus Bellarminus, in: *The Catholic Encyclopedia*, edited by Charles Herbermann, and others (New York, The encyclopedia Press, 1907), part 2, 411-413, <https://archive.org/details/catholicencyclop02herbuoft/page/n7/mode/2up?view=theater>.

⁴² Walaeus, Antonius, in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, onder redactie van P.C. Molhuysen en P.J. Blok, (Leiden: Uitgeversmaatschappij, A.W. Sijthoff, 1911), dl. 2, 1513-1517; Walaeus, Antonius, in: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, deel 2, 452 (Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1978) s.v. Walaeus.

⁴³ Grant, Ryan, *The Autobiography of St. Robert Bellarmine, along with A Guide to Composing Sermons, Sermons on the Annunciation*, Translated from the Latin by Ryan Grant, with a foreword by Fr. Philip Wolfe, FSSP. (Mediatrix Press, eBook, 2016), 14, <https://mediatrixpress.com>, Consequent refereert hij aan zichzelf met de hoofdletter N: 'N was born in the year of our Lord, 1542, on the 4th day of October.'

⁴⁴ Vita Walaei in: *LCWIL*, 4,5; Kooter, D.J., *In de studeervertrekken van de Statenvertalers, het inwendige wordingsproces van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling*, (Ede: Pumbo, eigen beheer, 2017), 87. Kooter stelt dat waarschijnlijk Johannes Walaeus de auteur is van de *vita Walaei* en voor het eerst verscheen in de *Opera Omnia* van 1647. In de Hackius uitgave van 1643 wordt de *Vita Walaei* gemist.

⁴⁵ Brodrick, James, *Robert Bellarmine, Saint and Scholar* (London, Burns & Oates, 1961), 69.

⁴⁶ Grant, *The Autobiography*, 16, 21, 30.

⁴⁷ Brodrick, *Bellarmino*, 28.

⁴⁸ Grant, *The Autobiography*, 30.

⁴⁹ Brodrick, *Bellarmino*, 26.

Rabbis.⁵⁰ Deze Hebreeuwse grammatica wordt in de *Vitae Walaei* ook genoemd als een werk waartegen geschreven moest worden.⁵¹

Vanaf 1576 voerde Bellarminus in Rome⁵² polemieken die hem een grote reputatie bezorgde als verdediger van de Kerk.⁵³ Het was vanaf die periode, dat Bellarminus begon te schrijven richting zijn confessionele oppositie. Het eerste polemische deel van zijn *Disputationum de controversiis Christianae fidei adversus huius temporis haereticos* werd gepubliceerd in Ingolstadt in 1586.⁵⁴ Het tweede deel in 1588 en het derde deel van rondde hij naar zijn zeggen af in 1591: 'In fall of 1591, N. withdrew to Tusculum to write the third volume of the Controversies, which he completed and published in a few months, and dedicated it to Clement VIII.'⁵⁵ Dit werk maakte zo'n indruk, dat speciale Protestantse leerstoelen werden opgericht om antwoorden te vinden.⁵⁶ Dit driedelige werk beleefde vele herdrukken en het was een werk, die alle theologen moesten lezen tot het begin van de 20^e eeuw, toen dit werk in de vergetelheid raakte door de teloorgang van de Latijnse wetenschap.⁵⁷

De inhoud van deze disputaties, die in dit driedelige werk uitgebreid behandeld worden zijn in volgorde: 'On Christ; On Scripture; On the Roman Pontiff; On Councils; On the Church Militant; On the Marks of the Church; On Clergy; On Monks; On Laity; On Purgatory; On Canonizations, Relics, Images; On the Sacraments in General; Baptism - Marriage; On Indulgences; On Justification, Free Will and Grace.'⁵⁸ Opvallend is dat 'Renovation' ontbreekt in de beschrijving en hij lijkt daarmee 'Renovation' of niet als controversieel te zien of hij behandelt 'Renovation' onder 'Justification.'⁵⁹

Bellarminus hield zich ook bezig met de herziening (gewenst door het concilie van Trente⁶⁰) van de 'Clementine Vulgate', waarvan de eerste editie verscheen in 1592, die gebaseerd was op het origineel, de 'Louvain Vulgate' van Hentenius. Ook schreef hij een voorwoord in de 'Sixto-Clementine Vulgate'.⁶¹ Zijn aanstelling tot kardinaal volgde in 1599, wat hij naar zijn zeggen niet zag aankomen.⁶² Hij had Clemens VIII nog horen zeggen: 'Indeed he is worthy, but he is a Jesuit.'⁶³

Daarna volgde, op verzoek van Kardinaal Taurusio, een korte- en lange catechismus in 1597 en begin 1600 publiceerde hij nog zijn commentaar op de Psalmen in enkele delen als een genre, waarin zijn toon meer gematigd was hoewel de benaming van 'heretics' nog wel twintig keer genoemd werd. Naar aanleiding van Psalm

⁵⁰ Grant, *The Autobiography*, 30. De vertaler Ryan Grant voegt een verhelderende voetnoot toe: 'Bellarmine published the very first Hebrew Grammar, *Institutiones Linguae Hebraicae* which became the standard work for two centuries.'

⁵¹ Vita Walaei in: *LCWIL*, 15.

⁵² The Catholic Encyclopedia, part 2, 411. 'In 1576 he was recalled to Italy and entrusted with the chair of Controversies recently founded at the Roman College.'

⁵³ Brodrick, *Bellarmino*, 41.

⁵⁴ Brodrick, *Bellarmino*, 62, 'The first volume of the Controversies was issued in 1586 from the press of David Sartorius of Ingolstadt.'

⁵⁵ Grant, *The Autobiography*, 37.

⁵⁶ The Catholic Encyclopedia, part 2, 411. 'This monumental work was the earliest attempt to systematize the various controversies of the time, and made an immense impression throughout Europe, the blow it dealt to Protestantism being so acutely felt in Germany and England that special chairs were founded in order to provide replies to it.'

⁵⁷ Grant, *The Autobiography*, 49.

⁵⁸ Grant, *The Autobiography*, 49.

⁵⁹ In het verloop zal blijken dat de laatste optie het geval is.

⁶⁰ The Catholic Encyclopedia, part 2, 411.

⁶¹ Brodrick, *Bellarmino*, 116-119.

⁶² Grant, *The Autobiography*, 'In the year 1599, on the Ember Wednesday of Lent, the Pope created N. a Cardinal so unexpectedly that N. did not even see it coming,' 37.

⁶³ Grant, *The Autobiography*, 38.

102 schrijft hij typerend in verband met mijn onderwerp: ‘...and, therefore, that the remission of sin and the infusion of grace is *real and substantial*, and *not imputative*, (cursief: jka) as some heretics will have it.’⁶⁴

2.2. Antonius Walaeus⁶⁵ (1573-1639)

Walaeus werd geboren in Gent in het jaar 1573. Op 23-jarige leeftijd, in 1596 gaat hij naar de Leidse Hogeschool. De volgorde die Walaeus hanteerde voor zichzelf was: eerst taalstudie, vervolgens filosofie en tenslotte theologie. Naast de klassieke talen zoals Hebreeuws, Grieks en Latijn, bestudeerde hij Aristoteles, Thomas van Aquino en Scotus, Suarez en Keckermann en voor theologie wijdde hij zich aan de Institutie van Johannes Calvijn, die hij de ‘*divinum Interpretem*’⁶⁶ noemde en de *Locis Communibus* van Petrus Martyr. Voor bijbelcommentaren richtte hij zich met name op Johannes Picator en Theodorus Beza. Walaeus wilde vooral de filosofie op de theologie richten. Wilde hij dit met beter inzicht doen, dan dacht hij voortdurend, dat hij het advies nodig had van een groot theoloog, aldus zijn zoon. Rolmodellen op de theologische faculteit in Leiden waren voor hem Franciscus Gomarus, Franciscus Junius en Lukas Trelctatus.⁶⁷

Walaeus onderwees vanuit Middelburg tijdens catechisatie zeker vanaf 1605 de ‘gemeenschapsplaatsen’, die een aantal theologische items bevatten en coherentie en consistentie lieten zien. Deze instructies groeiden uit tot een instructieboek, onderwezen op de Illustre School aldaar. Zijn *Enchiridion Religionis Reformatae* was het boek dat weer een opmaat zou zijn voor zijn meest uitgebreide en diepzinnige *Locis Communes*, privé en publiek in Leiden onderwezen tot aan zijn overlijden in 1639.⁶⁸ Johannes Walaeus schrijft: ‘hij zette deze gewoonte van training twintig jaar voort, zolang zijn leven duurde.’⁶⁹ Hierin kregen ook stevast de *locus* over de *justificatio* en *regeneratio* hun behandeling.⁷⁰ Johannes Polyander sprak in zijn lijkrede over Walaeus de wens uit dat zijn erfgenamen spoedig de *Loci Communes Theologici* zouden publiceren.⁷¹

Samen met Andreas Rivetus, Antonius Thysius en Johannes Polyander werd Walaeus na zijn aanstelling in 1618 te Leiden⁷², vanuit de academie afgevaardigd naar de Dordtse Synode en stonden bekend onder de naam ‘Leidse professoren’. Dit was niet zonder aanleiding omdat zij onderling hadden afgesproken dat ter preventie van onenigheid op de theologische faculteit, zij met deze aanduiding getuigden van onderlinge overeenstemming door gezamenlijke ondertekening van de Heidelbergse Catechismus en de Nederlandse geloofsbelijdenis.⁷³ Sterker nog, er zou geen boek gepubliceerd, noch oordeel geveld worden dan door collegiale approbatie.⁷⁴ Samen op zoek naar een *meer zuivere* theologie, hebben zij samen een aantal werken gezamenlijk geschreven of

⁶⁴ Grant, Ryan, *A Commentary on the book of psalms*, Translated from the Latin by Ven. John O’Sullivan, D.D. Archdeacon of Kerry (Aeterna Press, Ebook, 2015), 667.

⁶⁵ Er zijn veel spellingsvarianten in omloop van de naam Walaeus, onder andere: Valeus, Walci, Walaei, Walaeum, Wallaeus, Waleus, Wale, Waele.

⁶⁶ Vita Walaei, in: *LCWIL*, 10.

⁶⁷ Vita Walaei, in: *LCWIL*, 5, 9, ‘Verba enim debent prius quam res addisci.’; 10, ‘Philosophiam praecipue voluit ad Theologiam dirigere’

⁶⁸ Vita Walaei, in: *LCWIL*, 19, ‘Hac interrogando, explicando omnes Theologiae locos Communes percurrit...’; 24, ‘Quae etiamnum, nomine Enchiridii Religionis Reformatae publice leguntur.’; 32, ‘Ast cum non satis instrui, exerceri publice Theologiae candidati possent, in privatis aedibus continuo bis in septimana, Enchiridium suum Religionis Reformatae explicavit, examinavit & proposuit ad disputandum.’

⁶⁹ Vita Walaei, in: *LCWIL*, 33, 42, 45, ‘Continuavit hunc instituendi morem viginti annis, quamdiu vita perduravit.’

⁷⁰ Zie bijlage A voor de parallellie tussen zijn *Enchiridion Religionis Reformatae* en zijn *Locos Communes*.

⁷¹ Oratio Funebris, in: *LCWIL*, 51, ‘Quam excellens fuerit Theologus, testabuntur Loci communes Theologici, quos ipsius haeredes brevi vulgatos speramus.’

⁷² Vita Walaei, in: *LCWIL*, 30.

⁷³ Vita Walaei, in: *LCWIL*, 31.

⁷⁴ Vita Walaei, in: *LCWIL*, 31, ‘Decreverunt & observarunt continuo, neminem iudicium de Religionis controversia, Ecclesiae regimine, casu conscientiae seorsim; sed non nisi unae cum Collegis suis daturum. Nullas theses publice disputandas esse, nisi omnes Collegae eas viderint approbaverintque. Nullum librum edendum, quem non examinerint omnes Collegae, & ostenderint sibi placere.’

van commentaar voorzien.⁷⁵ Een van de commissie producten, de *Censura in Confessionem* uit 1627 is ook door Walaeus in de landstaal verzorgd.⁷⁶

Walaeus als scholastiek gereformeerde had niet een kritiekloze houding tot Aristoteles. Polyander in zijn lijkrede maakte melding dat Walaeus de Aristotelische ethiek teruggeroepen had naar de maatstaf van christelijke waarheid.⁷⁷ Johannes Walaeus zelf schrijft over zijn vader als bedreven in de scholastieke theologie:

hij had een grote afkeer van wat er heerste onder de pausen, omdat het louter scholastisch was; niet ondersteund door de Heilige Schrift, noch door gezond verstand, noch door waarneming. Er zijn alleen bepaalde opvattingen van de geest, of scherpzinnige onderscheidingen, waardoor bepaalde wangedrochten van leer worden gevestigd.⁷⁸

Tenslotte heeft Walaeus zich verdienstelijk gemaakt voor de Statenbijbel (als opdracht gegeven door de Dordtse Synode⁷⁹), zowel als morfologisch- en concordant vertaler van het Griekse Nieuwe Testament⁸⁰ en ook als theologisch annotator vanuit de denkrichting van de Dordtse synode onder andere samen met Festus Hommius.⁸¹ Het Nieuwe Testament is volgens Kooter tot stand gekomen van 1 januari 1628 tot en met 11 september 1634. De Statenbijbel in zijn geheel is in 1637 uitgegeven.⁸² In met name de theologische kanttekeningen is de verhouding ‘rechtvaardiging’ en ‘vernieuwing’ een regelmatig terugkerend thema, *conceptueel* scherp onderscheiden, hoewel in de zaak zelf één.

2.3. Gemeenschappelijke Verklaring (1999-2019)

De ontvangst van deze Verklaring in Duitsland krijgt een kritische stem in de persoon van Oswald Bayer (geb. 1939), systematicus in Tübingen.⁸³ In het voorwoord op de Engelse editie uit 2002, schrijft hij over de Verklaring dat: ‘... het oecumenisch discours moet worden toegejuicht - maar niet tegen de prijs dat de rechtvaardiging als slechts één manier van spreken (*façon de parler*) wordt gezien tussen andere manieren.’⁸⁴ Volgens hem dient het spreken over de rechtvaardiging allesomvattend te zijn. Hij lijkt hiermee te zeggen dat ‘vergeving’ en ‘vernieuwing’ elkaar wederzijds van begin tot eind op alle manieren doordringen. Dit vertolkt hij wanneer hij zijn lutherse positie in de verhouding tussen ‘vergeving’ en ‘vernieuwing’ als volgt verwoordt: ‘*The forensic is effective, the effective forensic.*’⁸⁵ Dit lijkt op de katholieke positie in een bijna vereenzelviging tussen ‘vergeving’

⁷⁵ In verband met mijn onderwerp noem ik er drie: de Acta Dordt, de Synopsis en de Censura.

⁷⁶ Vita Walaeci, in: *LCWIL*, 36. ‘...quam in linguam vernaculam convertit.’

⁷⁷ Oratio in funebris, in: *LCWIL*, 61, ‘Sincerum ac religiosum eum fuisse Ethnicae Philosophiae practicae emendatorem, docet Compendium Ethicae Aristotelicae ad normam veritatis Christianae revocatum.’

⁷⁸ Vita Walaeci, in: *LCWIL*, 10, ‘Sed praesertim ad Philosophiam & Theologiam attendit: ea quae apud Pontificios vigeat summe displicuit, quod mere Scholastica esset; nec Sacrae Scripturae, nec sanae rationi, nec sensui subnixa: ast animi tantum quibusdam conceptibus, aut argutis distinctionibus, quo doctrinae monstra quaedam stabilirentur.’

⁷⁹ Vita Walaeci, in: *LCWIL*, 38. ‘Synodus Versionem Belgicam unanimi consensu decrevit, positaeque interpretibus leges quas sequerentur.’

⁸⁰ Kooter, D.J., *In de studeervertrekken*, 404. Als eerste vertaler leverde hij Lukas 1:1-2:1 en Lukas 3:3-9:62; als verbeteraar van de eerste vertaling nam hij het hele Nieuwe Testament voor zijn rekening; als annotator becommentarieerde hij Mattheus tot en met Johannes 7; Als annotatoren namen Walaeus en Hommius Johannes 8 tot en met 3 Johannes voor hun rekening; tenslotte reviseerden Walaeus, Hommius en de revisoren het hele Nieuwe Testament.

⁸¹ Kooter, D.J., *In de studeervertrekken*, 110. ‘Walaeus liet zich daarentegen door de morfologische eigenschappen van de grondtekst leiden.’ 316; ‘Verder waren de Statenvertalers protestant in zowel hun mensbeeld als hun vertaalwijze, die beiden sterk afweken ten opzichte van hoe deze twee zaken liggen bij de katholieke vertalingen.’

⁸² Kooter, D.J., *In de studeervertrekken*, 362.

⁸³ Bayer, O., *Living by faith, justification and sanctification*, (Minneapolis: Fortress Press, 2017).

⁸⁴ Bayer, *Living by faith*, XIV, ‘The 1999 Joint Declaration on the Doctrine of Justification has failed to appreciate this breadth and depth, and has thus blurred the whole topic. Ecumenical discourse is to be welcomed — but not at the price of mistaking justification as just one *façon de parler* among others.’

⁸⁵ Bayer, *Living by faith*, 43.

en ‘vernieuwing’, maar een katholiek zal het forensische ‘fiction’ noemen en het effectieve ‘reality’. Voor Bayer zal het allebei realiteit zijn. De vertolking van deze positie van Bayer kan ook voor mijn onderzoek als ijkpunt dienen om de Gereformeerde positie in lijn met Calvijn helder te krijgen.

De reacties uit Nederland werden onder andere verwoord door Klaas Zwanepol (1947-2018) verbonden als hoogleraar aan het Luthers seminarium in Amsterdam binnen de Evangelisch-Lutherse Kerk, die een Nederlandse vertaling verzorgde.⁸⁶ Hij noemde de Verklaring, ‘het verslag van een serieuze ontmoeting over de rechtvaardiging’. Hij sloot zich aan bij kritiek van lutheranen in Duitsland die stelden dat de verklaring ‘de centrale (cursief: jka) betekenis van de rechtvaardiging door het geloof afzwakt.’⁸⁷ Een paar maanden later in een interview met het dagblad Trouw, stelde hij dat het doel van de verklaring niet was om uniformiteit te scheppen, ‘maar het erkennen van elkaars interpretaties. Dat lijkt weinig, maar is het niet.’⁸⁸ Zwanepol behield wel zijn voorbehoud over de diepste ‘oerbetekenis’ van de rechtvaardiging, over het punt van de zondenleer en over het feit of de menselijke rol ‘van a tot z’ als effect van genade wordt gezien.

Van katholieke zijde, vertegenwoordigd door Cassidy,⁸⁹ als hoofd van de pauselijke raad, liet van zijn kant ook weten dat deze Verklaring alleen onder voorbehoud geaccepteerd wordt. Van katholieke zijde werd voorgesteld om in de Verklaring de rechtvaardigingsleer niet langer ‘het criterium’ van het geloof maar ‘een onmisbaar criterium’ te noemen, aldus Zwanepol, die vermoedde dat deze tekstwijziging ‘onder druk van Rome’ tot stand is gekomen. De katholieken zouden zich ook tot andere criteria verplicht weten. De echte dialoog moet wat hem betreft nog beginnen.⁹⁰

Cassidy heeft in een toespraak⁹¹ inderdaad gesteld dat het om ‘een onmisbaar criterium’ ging als schakel te midden van de vele geloofswaarheden. Naast de waarderende woorden bestond er ook scepsis van katholieke zijde waardoor het ontvangstproces van februari 1997 in elk geval heel anders was. Er is door beide partijen een kort verklarend document opgesteld in een ‘annex’. Wat deze bijlage interessant maakt is de extra onderstrepingen en onderbouwingen. Er wordt gewezen op het bredere verstaan van zonde in het Reformatieconcept als ook insluitend de begeerlijkheid in tegenstelling tot het katholieke gebruik. Bij Luther’s concept van ‘justified and at the same time a sinner’ merkt Cassidy op dat dit Luthers eigen ‘existential’ en ‘personal experience’ was geweest. Hiermee lijkt hij te zeggen dat de uitdrukking ‘at the same time’, wel subjectief aanvaardbaar is, maar de vraag blijft of deze gelijktijdigheid als objectieve kerkleer ook als zodanig aanvaard is.

⁸⁶ Zwanepol, K., *Gemeenschappelijke Verklaring over de Rechtvaardigingsleer*, (vert. door K. Zwanepol van: Gemeinsame Erklärung zur Rechtfertigungslehre des Lutherischen Weltbundes und der Katholischen Kirche, 31. Okt. 1999), internetpublicatie, met toestemming van de St. Lutherse Uitgeverij en Boekhandel, Den Haag.

https://www.oecumene.nl/files/Documenten/Gemeenschappelijke_Verklaring.pdf?ml=0&iFrame=0.

⁸⁷ Zwanepol, K., *Papieren consensus over rechtvaardiging, prof. Zwanepol over de rooms-lutherse verklaring* (artikel in het Reformatorisch Dagblad, kerkelijk leven, pag. 2, 4 april 1998) <https://www.digibron.nl>.

⁸⁸ Zwanepol, K., *Met de rechtvaardiging tot op de bodem gaan*, (interview met Zwanepol in dagblad Trouw, door Ton Crijnen, 6 juli 1998) <https://www.trouw.nl>. ‘Misverstanden werden opgeruimd, valse beeldvorming is ongedaan gemaakt en de eigenlijke bedoeling van wat men wilde zeggen is ontsloten. Voor zover de gemeenschappelijke verklaring dat wil vastleggen komt haar alle lof toe. Met name het feit dat het eigene van elk van beide tradities wordt erkend zonder het gelijk van de ander uit te sluiten.’; ‘Wij hebben gezegd: hier wordt een point of no return gepasseerd. Vanaf nu zullen we nooit meer elkaars bedoelingen verketteren of vertekenen. Het is van historisch belang dat lutheranen en katholieken dit nu samen hebben vastgesteld.’

⁸⁹ Kardinaal Cassidy (1924-2021) was de man die in het Vaticaan over de eenheid van de christenen ging.

⁹⁰ Zie noot 86 en 87.

⁹¹ Cassidy, E., *The meaning of the Joint Declaration of Justification*, (CNS Documentary Service, 14 oktober, 1999), 281-287. <https://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=1334>.

Hoofdstuk 3 Robertus Bellarminus over *simul* als gelijktijdigheid

In dit hoofdstuk wordt gezocht binnen de afbakening van deel drie⁹² naar de contexten waarin Bellarminus het structuurwoord ‘*simul*’ gebruikt. Vooraf zullen de begrippen gedefinieerd worden waartussen deze *gelijktijdigheid* beschreven wordt. Voornamelijk een viertal termen, met eventuele variaties, worden onderzocht. Het zal gaan om de termen: *justificatio & regeneratio* of de equivalenten *remissio & renovatio* met aandacht voor toerekening (*imputatio*). Nu kunnen theologische termen, ook heel technisch van aard zijn en een eigen invulling krijgen in de samenhang van de eigen unieke leeropvatting of in debat met andere confessionele opponenten.⁹³ Eerst ga ik op zoek naar deze connotaties en vervolgens naar gelijktijdigheden in samenhang hiermee.

3.1. De definitie van de rechtvaardiging als rechtvaardig maken

In boek 2, hoofdstuk 2 over ‘*De rechtvaardiging, die gaat over de inwendige (inhaerens⁹⁴) rechtvaardigheid⁹⁵*’, begint Bellarminus met de opvatting van de katholieke kerk over de formele⁹⁶ oorzaak van de rechtvaardiging (*justificatio*) als rechtvaardig maken (*justus facere*).⁹⁷

De enige formele oorzaak (*causa formalis*) is de rechtvaardigheid van God, niet waardoor Hij Zelf rechtvaardig is, maar waardoor Hij ons rechtvaardig maakt (*justus facere*), dat klaarblijkelijk door Hem wordt gegeven (*donare*), dat wij vernieuwd (*renovare*) worden door de geest van ons gemoed, en wij niet alleen gerekend (*reputare*) worden, maar wij werkelijk (*vera*) rechtvaardig worden genoemd en zijn (*justus nominare et esse*).

Dit gebeurt in deze rechtvaardiging (*justificatio*) van de goddeloze (*impius*), terwijl door dezelfde allerheiligste verdienste van het lijden, door de Heilige Geest, de liefde van God wordt verspreid in de harten van hen die gerechtvaardigd worden en hen inkleeft (*inhaerere*). Daardoor komt het dat de mens in dezelfde rechtvaardiging ontvangt met deze vergeving (*remissio*) van zonden gelijktijdig (*simul*) ingestort (*infundere*) krijgt geloof, hoop en liefde, door Jezus Christus, in wie hij geënt is.⁹⁸

Een viertal zaken vallen op:

- In deze definitie van wat rechtvaardiging tot rechtvaardig maakt in haar wezen (*forma*) is zowel het vergevingsaspect als het vernieuwingsaspect opgenomen.

⁹² Bellarminus, Robertus, Saint (1542-1621), *Disputationum de controversiis Christianae fidei adversus huius temporis haereticos, tomus tertius*, in: *Opera Omnia*, (Ingolstadt: Ex officina typographica Davidis Sartorii, 1586-1593).

⁹³ Muller, R.A., *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms. Drawn Principally from Protestant Scholastic Theology*, (Grand Rapids: Baker Academic, eBook, second edition, 2017), Preface to the First Edition.

⁹⁴ Muller, *Dictionary*, 248, s.v. gratia inhaerens, gratia infusa. De vertaling ‘inwendig’ wil zeggen ‘naar binnen gericht’.

⁹⁵ Bellarminus, *DCHBL*, tom.3, lib.2, cap.2 ‘De justificatione, qui est de justitia inhaerente.’

⁹⁶ Muller, *Dictionary*, 153. s.v. causa. Zowel de katholieken als gereformeerden hanteerden een viervoudig schema van causaliteit. Een oorzaak is dat wat brengt tot beweging of wijziging. Het formele aspect wijst naar dat wat het wezen is of bepalend is voor die oorzaak. In mijn onderzoek betekent het: wat maakt rechtvaardiging tot rechtvaardiging.

⁹⁷ Bellarminus citeert hier de omschrijving uit hoofdstuk 7 sessie 6 van het concilie van Trente. Zie ook Denzinger, H., *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, editio undecima, quam paravit Clemens Bannwart, S.J. (Freiburg, B. Herder, 1911), 269.

⁹⁸ Bellarminus, *DCHBL*, tom.3, lib.2, cap.2, 1032/1033, ‘Unica formalis causa est justitia Dei, non qua ipse justus est, sed qua nos justos facit, qua videlicet ab eo donati, renovamur spiritu mentis nostrae, & non modò reputamur, sed verè justus nominamur, & sumus,’ ... ‘Id in hac impii justificatione fit, dum eiusdem sanctissimae passionis merito, per Spiritum sanctum caritas Dei diffunditur in cordibus eorum, qui justificantur, atque ipsis inhaeret. Unde in ipsa justificatione cum remissione peccatorum haec simul infusa accipit homo per Iesum Christum, cui inseritur, fidem, spem & caritatem.’

- Het gebruik van het structuurwoord ‘simul’ kan zowel wijzen op de éénheid van de beide termen als op het onderscheid ervan. De termen zijn niet gelijk, maar gaan wel altijd samen.
- Het structuurwoord ‘simul’ als gelijktijdigheid tussen vergeving (*remissio*) en vernieuwing (*renovatio*) is *binnen* deze definitie beschreven en niet *erbuiten*. Wat zou dit kunnen betekenen?
- Dit lijkt te wijzen in de richting van een extra versterking van de éénheid tussen vergeving en vernieuwing. Is het de versterking van de éénheid *in de beschrijving* alleen of ook *in de zaak* (*res*⁹⁹), waarnaar deze termen van vergeving en vernieuwing verwijzen.¹⁰⁰

De vraag is nu hoe in deze definitie het structuurwoord ‘simul’ functioneert. Is er een relatie te leggen tussen de beide termen en de verwijzing naar de zaak van deze termen.

3.2. De rechtvaardiging als rechtvaardig maken of vernieuwen vanuit de Schrift toegelicht

Om dit sterkere of zwakkere onderscheid tussen de beide termen ‘vergeving’ en ‘vernieuwing’ te peilen, ga ik eerst op zoek naar de betekenis, die het woord rechtvaardig maken (*justus facere*) heeft in een aantal Schriftplaatsen die Bellarminus behandelt. De eerste Schriftplaats, die de revue passeert is Romeinen 5:17-19.

Romeinen 5:17 Want als door de misdaad van één [persoon] de dood geregeerd heeft door één [persoon], veel meer zullen zij, die de overvloed (*abundantia*) van de genade (*gratia*) en van de gave (*dona*), van de rechtvaardigheid (*justitia*) ontvangen, in het leven regeren door die Ene, Jezus Christus. (18) Want zoals door de misdaad van één [persoon] in alle mensen in de veroordeling, [terecht kwamen], zo [komt] ook door de rechtvaardigheid van één [persoon] in alle mensen de rechtvaardiging (*justificatio*) van het leven. (19) Want zoals door de ongehoorzaamheid van die ene mens velen tot zondaren gesteld zijn, zo zullen door de gehoorzaamheid van die éne [persoon] velen [als] rechtvaardigen gesteld worden (*justus constituere*).¹⁰¹

Bellarminus stelt op deze plaats, met name vers 18, dat rechtvaardiging (*justificatio*) betekent rechtvaardig maken (*justus facere*). De vraag is hoe dit *maken* begrepen moet worden. Christus rechtvaardigt door zonden uit te wissen (*peccatus delere*) en genade in te storten (*gratia infundere*). Hij stelt daarbij vast dat het woord rechtvaardigen in dit vers niet rechtvaardig houden (*justus habere*) of rechtvaardig verklaren (*justus pronunciare*)¹⁰² betekent op morele wijze door uitspraak of op forensische (*forensis*¹⁰³) wijze door vrijspraak. Rechtvaardig worden gemaakt of rechtvaardigheid doen wordt verkregen door de inwendige rechtvaardigheid (*justitia inhaerens*), die niet onvolmaakt, maar absoluut en volmaakt (*absoluta*¹⁰⁴ & *perfecta*) is. Aan de woorden overvloed (*abundantia*) of gave (*donum*) uit vers 17 leidt hij af dat deze volmaakte inwendige rechtvaardigheid ook ware of werkelijke (*verum*) rechtvaardigheid is. In vers 19 betekent het woord rechtvaardig stellen (*justus constituere*) volgens hem rechtvaardig worden (*justum fieri*)¹⁰⁵ en wordt het aspect van rechtvaardig zijn (*justum esse*) of rechtvaardig verklaren (*iustus pronunciare*) niet genoemd, tenzij dat in dit verband ‘worden’, ‘zijn’ en

⁹⁹ Muller, *Dictionary*, 431, s.v. res.

¹⁰⁰ Hier anticipeer ik op voetnoot 210, waar vergeving en vernieuwing twee grenzen zijn van één beweging of twee effecten van één oorzaak.

¹⁰¹ Bellarminus, *DCHBL*, 1034/1035, ‘Si enim unius delicto mors regnavit per unum: multò magis abundantiam gratiae, & donationis, & justitiae accipientes in vita regnabunt per unum Iesum Christum. Igitur sicut per unius delictum in omnes homines in condemnationem, sic & per unius justitiam in omnes homines in justificationem vitae. Sicut enim per inobedientiam unius hominis peccatores constituti sunt multi, ita per unius obedientiam justus constituentur multi.’

¹⁰² Bellarminus, *DCHBL*, 1034/1035, ‘Nam justificare hoc loco esse justum facere, non justum pronunciare...’

¹⁰³ Muller, *Dictionary*, 103, s.v. actus forensis.

¹⁰⁴ Muller, *Dictionary*, 95, s.v. absolute, absolutus.

¹⁰⁵ Bellarminus, *DCHBL*, 1034/1035, ‘... justum autem constitui, & justum fieri idem sunt; ...’

‘verklaren’ voor hem identiek zijn. Opvallend is dat de combinatie rechtvaardig ‘maken’ en rechtvaardig ‘stellen’ niet naast elkaar beschreven worden en bestaan als twee aspecten van één zaak, maar het ‘stellen’ lijkt op te gaan in het ‘maken’ of anders gezegd, het ‘verklaren’ gaat op in het ‘worden’. Wel maakt hij een eschatologisch voorbehoud dat op de dag van het oordeel Christus rechtvaardig zal *verklaren of vrijspreken*, die Hij eerder rechtvaardig had *gemaakt*.¹⁰⁶

Als het gaat over woord ‘rechtvaardiging’ in het Oude Testament, dan wijst Bellarminus op de stamverbuiging, in de hifil-vorm van het Hebreeuws, die zowel *causatief* als *declaratief* kan zijn. Hij zegt: ‘... men kan rechtvaardig worden, zowel *intrinsiek* door de verkrijging (*adeptio*) van rechtvaardigheid, als ook *extrinsiek* door de verkondiging (*declaratio*), vandaar is hetzelfde woord vertaald om verschillende dingen aan te duiden.’¹⁰⁷ Hij neemt verkondiging in de forensische modus (*forensis declarare*) wel in overweging, maar verbindt het steeds met de gedachte dat God niemand rechtvaardig verklaart, die Hij ook niet *tegelijk* waarlijk (*verè*) rechtvaardig maakt.¹⁰⁸ Er lijkt in zijn optiek geen *zuiver* extrinsieke of forensische opvatting van rechtvaardiging te bestaan, want (zo zegt hij) een rechter kan wel zeggen: ‘ik verklaar u allen rechtvaardig’, maar een rechter kan niet zeggen: ‘geloof het Evangelie en u zult gerechtvaardigd worden.’¹⁰⁹

Als het gaat over het woord ‘rechtvaardiging’ in het Nieuwe Testament dan wijst Bellarminus onder andere op Romeinen 4:25 waar Paulus (volgens hem) de naam rechtvaardiging geeft aan de inwendige vernieuwing in plaats van aan de vergeving van zonden. De rechtvaardiging bestaat niet voornamelijk (*praecipue*) uit de vergeving van zonden. De dood van Christus bedoelde Paulus als model (*exemplar*) van de vergeving en vernietiging (*deletio*) van de zonden. De opstanding van Christus bedoelde Paulus als model voor de vernieuwing (*renovatio*) en inwendige wedergeboorte (*regeneratio*), waardoor men in nieuwheid (*novita*) van leven wandelt. In Romeinen 6 leert Paulus dat de doop, die de dood en opstanding van Christus vertegenwoordigt, onze versterving van misdaden en tegelijk (*simul*) nieuwheid van leven vertegenwoordigt. Hier doet zich een eerste *gelijktijdigheid* voor tussen versterving en nieuwheid in het kader van de doop. Volgens hem laat Paulus zien dat de rechtvaardiging in de vernieuwing zelf is geïncorporeerd.¹¹⁰

In Romeinen. 8:30 neemt Bellarminus het woord rechtvaardigen (*justificare*) voor rechtvaardig maken (*justus facere*) en niet alleen (*solum*) rechtvaardig verklaren (*justus pronunciare*). Het woord rechtvaardigen lijkt op woorden als levend maken (*vivificare*), dood maken (*mortificare*) en verheerlijkt worden met anderen (*conglorificare*). Hij stelt de vraag: ‘waarom is rechtvaardigen dan ook niet rechtvaardig maken?’ en geeft als antwoord: ‘Want een goddeloze kan niet werkelijk (*verè*) gerechtvaardigd worden, dat is, rechtvaardig verklaard worden, tenzij hij die verklaart wat rechtvaardigheid is, tegelijk (*simul*) rechvaardig zou maken. Want daarom rechtvaardigt alleen God de goddelozen (*impius*), omdat Hij alleen de goddelozen vroom (*pius*) kan maken.’ Mensen kunnen elkaar wel rechtvaardig verklaren, maar niet elkaar rechtvaardig maken.¹¹¹ Hier doet zich een tweede *gelijktijdigheid* voor.

¹⁰⁶ Bellarminus, *DCHBL*, 1036/1037, ‘... in die iudicii nos justificabit, declarando justos, quos ipse antea fecit justos.’

¹⁰⁷ Bellarminus, *DCHBL*, 1036/1037, ‘...sed quia potest aliquis fieri justus, tum intrinsecè per adeptionem justitiae, tum extrinsecè per declarationem, inde eandem vocem ad varia significanda traduci.’

¹⁰⁸ Bellarminus, *DCHBL*, 1038/1039, ‘...Deus enim cum justificat impium, pronunciat quidem illum justum, quod & homines faciunt, sed absolvendo facit illum verè justum ex impio, quod homines facere non possunt.’

¹⁰⁹ Bellarminus, *DCHBL*, 1036/1037.

¹¹⁰ Bellarminus, *DCHBL*, 1052/1053, ‘Id enim explicat multis verbis in cap. 6. ubi etiam docet, Baptismi ceremoniam, qua mergimur in aquam, et emergimus ex aqua repraesentare Christi mortem & resurrectionem, et simul mortificationem vitiorum, & novitatem vitae.’

¹¹¹ Bellarminus, *DCHBL*, 1066/1067, ‘Non enim potest impius verè justificari, id est, justus pronuncari, nisi qui pronunciat justum, simul faciat justum. Hinc enim solus Deus justificat impios, quia solus potest de impiis facere pios.’

In Romeinen 4:5 bevestigt Bellarminus dat het geloof Abraham tot rechtvaardigheid werd gerekend (*reputare*) maar niet in die zin dat de gerechtigheid van Christus wordt toegerekend (*imputare*) door het geloof. Het is het geloof zelf (*ipsa fides*), waardoor wij rechvaardigen zijn door de gave van God. In deze bijbeltekst betekent het woord toerekenen geen naakte schatting (*nudus existimatio*), maar een schatting aan wie de waarheid in de zaak zelf beantwoordt (*cui veritas in re ipsa respondeat*).¹¹²

Uit deze Schriftgedeelten en werkwoordsvormen wordt duidelijk dat er een nauwe verbinding is of een zwak onderscheid is tussen verklaren, rekenen of maken. Met deze uitleg lag het voor de hand om het structuurwoord 'simul' binnen de definitie van rechtvaardiging op te nemen. In de volgende paragraaf zal aandacht besteed worden aan de zelfstandigheid van de termen 'vergeving' in combinatie met 'vernieuwing' ten opzichte van de term 'toerekening' (*imputatio*).¹¹³

3.3. De rechtvaardiging als inwendige rechtvaardigheid is volmaakt

Bellarminus besteedt geen extra paragraaf of *locus* aan de vernieuwing. Complete rechtvaardiging (*plenus justificatio*¹¹⁴) is voor hem vergeving (*remissio*) van zonden en tegelijk (*simul*) daarbij de vernieuwing als de instorting (*infusa*) van geloof, hoop en liefde, zodat de vernieuwing zelf rechtvaardigheid (*justitia*) genoemd wordt en niet alleen het effect (*effectus*) van rechtvaardiging.¹¹⁵ Hij spreekt over een inwendige rechtvaardigheid (*justitia inhaerens*), die absoluut en eenvoudig (*absolutè*,¹¹⁶ *simpliciterque*) rechtvaardigt.¹¹⁷ Hij spreekt over Abel en Noach als mensen die werkelijk en absoluut (*verè & absolutè*), absoluut en volmaakt (*absolutè & perfectè*) rechtvaardig waren, niet onvolmaakt en beginnend (*imperfectè & inchoatè*) rechtvaardig.¹¹⁸ Deze inwendige rechtvaardigheid is wat hem betreft een *absolute* rechtvaardiging (*absoluta justificatio*).¹¹⁹ Hij stelt vervolgens dat 'als de inwendige rechtvaardigheid de formele oorzaak is van de volmaakte rechtvaardiging, dan wordt de toerekening (*imputatio*) van Christus' gerechtigheid niet vereist, die in het andere geval de begonnen en onvolledige rechtvaardiging zou vrij verklaren (*absolvo*).¹²⁰ Bellarminus beweert, dat als hij aangetoond heeft dat geloof, hoop en liefde volmaakt zouden kunnen zijn in dit leven, het dan duidelijk zal zijn dat er geen noodzakelijke toerekening van Christus' gerechtigheid is.¹²¹

Dit laat de vraag stellen naar wat Bellarminus verstaat onder volmaaktheid. Hij wijst in verband met de doop op het feit dat ingestorte deugden, geloof, hoop en liefde perfect (*perfecta*) zijn op hun eigen manier, hoewel dat zij elke dag meer en meer (*magis ac magis*) worden geperfectioneerd (*perficere*). Deze vorm van volmaaktheid lijkt te wijzen op een integrale¹²² volmaaktheid van delen (*partes*) en (nog) niet een volmaaktheid van gradaties (*gradus*). Temeer omdat hij stelt dat wanneer de vergeving, eenmaal (*semel*) bewerkstelligd is in de doop, geen nieuwe infusie van deugden nodig heeft. Deze drie delen van geloof, hoop en liefde zijn in die zin volmaakt dat zij als delen *compleet* zijn. Hier zou de inwendige rechtvaardiging in elke fase als volmaakt kunnen gezien worden

¹¹² Bellarminus, *DCHBL*, 1066/1067.

¹¹³ Muller, *Dictionary*, 271, s.v. *imputatio*. Toerekening heeft een onmiddellijk karakter en vergeving een middellijk karakter.

¹¹⁴ Bellarminus, *DCHBL*, 1080/1081.

¹¹⁵ Bellarminus, *DCHBL*, 1052/1053. 'Justificationem non consistere in sola remissione peccatorum, sed etiam in interna renovatione, ita ut ipsa renovatio justitia dicenda sit, & non tantum justificationis effectus.'

¹¹⁶ Muller, *Dictionary*, 95, s.v. *absolute*, *absolutus*. Het woord absoluut is tegengesteld aan relatief of partieel.

¹¹⁷ Bellarminus, *DCHBL*, 1032/1033.

¹¹⁸ Bellarminus, *DCHBL*, 1042/1043.

¹¹⁹ Bellarminus, *DCHBL*, 1032/1033.

¹²⁰ Bellarminus, *DCHBL*, 1032/1033. 'Et si justitia inhaerens est formalis causa absolutae justificationis, non igitur requiritur imputatio justitiae Christi, quae justificationem alioqui inchoatam, & imperfectam absolvat.'

¹²¹ Bellarminus, *DCHBL*, 1058/1059.

¹²² Muller, *Dictionary*, 371, s.v. *perfectio integralis*.

in de zin van compleet of men zich nu in een eerste rechtvaardiging (*justificatio impius*) of tweede rechtvaardiging (*justificatio pius*) bevindt.¹²³ Wel heeft de deugd, éénmaal ingestort, elke dag een nieuwe vergeving van zonde nodig, niet van een doodzonde, die niet gelijktijdig (*simul*) kan zijn met de rechtvaardigheid, maar van een dagelijkse (*venia*) zonde of lichte (*levis*) zonde.¹²⁴

Opvallend is wel dat deze inwendige rechtvaardigheid niet gelijktijdig (*simul*) met een doodzonde (*lethum*) kan bestaan. Dit betekent een eerste ongelijktijdigheid ‘*non simul*’. Wel kan deze volmaakte inwendige rechtvaardigheid in zijn opvatting gelijktijdig (*simul*) opgaan met een dagelijkse zonde of lichte zonde. De vraag blijft over welke norm Bellarminus aanlegt wanneer iets volmaakt is, vanuit Gods oogpunt bezien of vanuit menselijk oogpunt.¹²⁵

Bellarminus erkent dat sacramenten niet alleen oorzaken (*causa*), maar ook tekenen (*signa*) van rechtvaardiging zijn en onfeilbaar (*infallibilis*) van hun kant, hoewel niet absoluut onfeilbaar.¹²⁶ Hij stelt enerzijds dat in de doop de zonden volmaakt (*perfectè*) uitgewist en gezuiverd worden, zodat er helemaal niets zou overblijven dat het aspect (*ratio*¹²⁷) van schuld (*culpa*) zou hebben.¹²⁸ Hij zal daarom alle nadruk leggen op de doop in de meest algemene zin als: ik geloof één doop tot vergeving van zonden.¹²⁹ Anderzijds stelt hij dat de doopceremonie niet betekent dat een mens absoluut gewassen en gereinigd is van zonde. Wil het sacrament krachtig en doeltreffend zijn dan is de neiging (*dispositio*) van geloof (*fides*) en berouw (*poenitentia*) gelijktijdig hebbend (*simulans*) vereist om tot de doop te naderen.¹³⁰ De doop zal voor hem niet anders zijn dan in de aangehaalde tekst van Titus 3:5 ‘...door het bad/doop van de wedergeboorte en vernieuwing...’

Opvallend is ook zijn aanname dat de toerekening (*imputatio*) niet meer vereist is. Want als deze inwendige rechtvaardigheid inderdaad volmaakt zou zijn, dan is de volmaakte, extrinsieke, forensische rechtvaardiging overbodig. Hier tekent zich bij hem een *scheiding* af tussen vergeving en vernieuwing enerzijds en louter en alleen actieve en onmiddellijke toerekening anderzijds. Deze actieve en onmiddellijke toerekening zou de begonnen en onvolmaakte vernieuwing alleen maar overbodig maken. Dit betekent voor hem geen gelijktijdigheid tussen rechtvaardiging als toerekening enerzijds en anderzijds vergeving en vernieuwing. Dit is de tweede ongelijktijdigheid (*non simul*), opgemaakt uit de context.

3.4. De concrete verbanden waarin het structuurwoord ‘simul’ voorkomt

In de vorige paragrafen is twee keer gelijktijdigheid (*simul*) vastgesteld. De eerste tussen versterving en nieuwheid in het kader van de doop als vergeving van zonden en de tweede tussen rechtvaardig verklaren of uitspreken en rechtvaardig maken. Ook is twee keer ongelijktijdigheid (*simul non*) vastgesteld. De eerste tussen

¹²³ Bellarminus, *DCHBL*, 1084/1085.

¹²⁴ Bellarminus, *DCHBL*, 1080/1081. ‘Una, quia peccata in Baptismo perfectè delentur, & purgantur, ut nihil omninò remaneat, quod habeat rationem culpae; virtutes autem infusae, ita suo quodam modo perfectae sunt, ut quotidie magis, ac magis perfici debeant. Altera, quoniam remissio peccati, semel facta, non eget nova infusione virtutum; at virtus semel infusa, eget quotidie nova remissione peccati, non lethalis, quod cum justitia simul esse non potest, sed venialis. Justi enim, tametsi multa bona, & justa opera faciunt, tamen saepè etiam labuntur in peccata levia, & venialia.’

¹²⁵ Muller, *Dictionary*, 181, s.v. coram Deo, s.v. coram hominibus.

¹²⁶ Bellarminus, *DCHBL*, 1040/1041. ‘Concedimus tamen Sacramenta non solùm esse causas, sed etiam signa justificationis, & quidem infallibilia ex parte sua, non absolutè. Non enim significat ceremonia illa Baptismi, hominem absolutè lavari, & mundari à peccato; sed lavari, & mundari, quod attinet ad vim, & efficaciam Sacramenti, modò non impediatur effectus per indispositionem suscipientis. Requiritur autem dispositio nem fidei, & paenitentiae, & posse fieri, ut quis fidem, & paenitentiam simulans ad Baptismum accedat, neque haeretici negant.’

¹²⁷ Muller, *Dictionary*, 422, s.v. ratio.

¹²⁸ Bellarminus, *DCHBL*, 1080/1081.

¹²⁹ Bellarminus, *DCHBL*, 956/957.

¹³⁰ Bellarminus, *DCHBL*, 1040/1041, ‘... ut quis fidem, & paenitentiam simulans ad Baptismum accedat...’

een doodzonde en de vernieuwing en de tweede tussen de *naakte*¹³¹ toerekening en de vernieuwing vanuit de context zonder dat het structuurwoord ‘simul’ aanwezig was. Nu in de vorige paragrafen deze gelijktijdigheden en ongelijktijdigheden vastgesteld zijn, wil ik in deze paragraaf een aantal illustraties hiervan geven, hoe dit structuurwoord functioneert in de concrete verbanden binnen de afbakening van mijn onderzoek.

De eerste illustratie laat Bellarminus zien, als iemand die niet wil dat goede werken overbodig zijn voor de zaligheid (*salus*). Iemand die doelbewust van plan is om te stelen kan op één en hetzelfde tijdstip of gelijktijdig (*simul*) geen geloof hebben. Het kan niet zo zijn dat de diefstal niet als zonde wordt gerekend (*reputare*) vanwege het geloof.¹³² Doelbewust stelen zal bij hem onder doodzonde vallen. Wel kan erna door extra boetedoening vergeving verkregen worden, maar niet op hetzelfde moment. Hij wil de goede werken van de rechtvaardigen en de doodzonden niet gelijktijdig (*simul*) met elkaar verbinden.¹³³

Een tweede illustratie laat zien dat wanneer Bellarminus in Jesaja 64 leest dat onze gerechtigheden een wegwerpelijk kleed zijn, hij dit uitlegt als gerechtigheden van de goddelozen en niet als gerechtigheden van de rechtvaardigen, bij wie God over de dagelijkse zonden gelijktijdig heen kijkt (*dissimulare*).¹³⁴

De derde illustratie van Bellarminus geeft aan dat de gave (*donum*) van God aan Abraham, dat zijn zaad zich zou vermenigvuldigen als de sterren aan de hemel tegelijk (*simul*) samengaan met het feit dat Abraham die gave zou verdienen door goede werken, net zoals God later ook wilde dat Isaak door zijn gebeden kinderen zou krijgen.¹³⁵

De vierde illustratie bewijst dat God volgens Bellarminus tot goede werken aanspoort omdat deze aansporingen vol (*plenus*) van waarheid (*verum*) zijn. De kroon van rechtvaardigheid zal gegeven worden aan hen die goede werken doen. Op grond van deze waarheid moet men zeker zijn dat God niet in de steek laat, zodat tegelijkertijd (*simul*) geloofd kan worden dat deze goede werken zullen beloond worden door rechtvaardigheid.¹³⁶ Hier lijkt de vernieuwing als het ware zichzelf te stimuleren.

3.5. De betekenis van het structuurwoord ‘simul’ in context

Met deze paragraaf wil ik een aantal behandelde zaken samenvatten. Hoewel het structuurwoord ‘simul’ bedoeld is om ongelijke woorden en zaken waar woorden naar verwijzen, te laten samengaan tot een bepaald doel, blijkt dat Bellarminus met *simul* sterk de éénheid wilde benadrukken en helemaal wanneer hij *simul* ook nog eens opneemt in de *definitie* van het *wezen* (*forma*) van de rechtvaardiging. In de rechtvaardiging zijn vergeving en vernieuwing nauw met elkaar verbonden, zowel in de termen als in de zaak waar deze termen naar verwijzen.¹³⁷ Wie God rechtvaardig verklaart, wordt gelijktijdig ook door God vernieuwd. Er wordt geen aparte *locus* besteed aan de vernieuwing.

Bellarminus wilde geen rechtvaardiging leren als *louter en alleen* toerekening die gelijktijdig tijdens het doen van goede werken in de vernieuwing als het ware stoort, onderbreekt of al vooruitloopt door vrijverklaring. Hij acht dat de inwendige rechtvaardigheid dusdanig volmaakt is, dat daarmee de toerekening overbodig kan worden gemaakt. Er is blijkbaar voor hem een duidelijk verschil in betekenis tussen vergeving en toerekening. Het lijkt

¹³¹ Naakt in de betekenis van een zuiver verbale toerekening zonder vernieuwing. Voor het woord naakt zal het woord louter gebruikt worden.

¹³² Bellarminus, *DCHBL*, 1168/1169.

¹³³ Bellarminus, *DCHBL*, 1226/1227, ‘Pugnantia igitur adversarii docent, cum opera bona justorum bona opera, et peccata mortalia simul esse definiunt.’

¹³⁴ Bellarminus, *DCHBL*, 1234/1235.

¹³⁵ Bellarminus, *DCHBL*, 1250/1251.

¹³⁶ Bellarminus, *DCHBL*, 1250/1251.

¹³⁷ Zie noot 210.

me dat vergeving voor een katholiek meer een incidenteel karakter heeft, wat telkens terugkeert in de belijdenis van concrete zonden op middellijke wijze, terwijl de toerekening meer een structureel karakter heeft in de zin van alles ineens en definitief op onmiddellijke wijze. De toerekening wordt gezien als niet echt of werkelijk en ook een bedreiging voor de vernieuwing, dat deze toerekening de vernieuwing overbodig zou maken.

Er zijn slechts *twee* gelijktijdigheden vastgesteld, dat *rechtvaardig verklaren & rechtvaardig maken* en dat *versterving & nieuwhed* in het kader van de doop *gelijktijdig* samen op gaan. Dit betekent dat Bellarminus het structuurwoord 'simul' relatief weinig gebruikt binnen de afbakening van mijn onderzoek, en alleen daar gebruikt waar hij echt het eigene van de katholieke theologie wil benadrukken.

Op zoek te gaan naar dit structuurwoord bleek tevens een handig instrument te zijn om ook ongelijktijdigheden op te sporen. Deze twee ongelijktijdigheden, dat een *doodzonde & vernieuwing* en dat *louter toerekening & vernieuwing* niet gelijktijdig kunnen samengaan, betekenen mijns inziens *wezenlijk* een andere opvatting van de leer van de rechtvaardiging dan bijvoorbeeld bij de protestanten. Dit heeft mijns inziens alles te maken met de kerkelijke leeropvatting over de zonde en over de doop.

Kortom: voor Bellarminus sluit het recht op het eeuwige leven gelijktijdig (*simul*) met het recht op de eeuwige dood een tegenstrijdigheid (*repugnantia includere*) in.¹³⁸

¹³⁸ Bellarminus, *DCHBL*, 1282/1283. Dit ook vanwege de zondeleer, dat het kwaad voor hem ontbreking van het goede (*privatio boni*) is.

Hoofdstuk 4 Antonius Walaeus over *simul* als gelijktijdigheid

In dit hoofdstuk ga ik onderzoek doen in de geschriften van Walaeus naar contexten waarin Walaeus het structuurwoord '*simul*' gebruikt, zonder een hele concrete afbakening. Vooraf zullen ook hier de begrippen gedefinieerd worden waartussen deze gelijktijdigheid beschreven wordt. Voornamelijk een viertal termen, met eventuele variaties, worden onderzocht. Het zal gaan om de termen: *justificatio* & *regeneratio* of de equivalenten *remissio* & *renovatio* en de term *imputatio*.¹³⁹ Op dezelfde manier als bij Bellarminus zal ook Walaeus behandeld worden. In hoofdstuk 3 is begonnen met de definitie van het wezen (*forma*) van de rechtvaardiging en dat gebeurt ook nu samen met de analyse van de voorkomende of niet voorkomende kernwoorden in deze definitie.

4.1. De definitie van de rechtvaardiging als vrijspraak

In 1620 verdedigt een zekere Smetius als theologisch student een disputatie over *de rechtvaardiging van een zondig mens voor Gods oog* onder het voorzitterschap en auteurschap van Walaeus, waarin de definitie van rechtvaardiging als volgt geformuleerd is.¹⁴⁰

Thesis 16-18: De rechtvaardiging (*justificatio*) is een ongedeelde (*individuum*)¹⁴¹ daad door God eenmalig (*semel*) volbracht, en deze daad vindt plaats voor het eerst wanneer wij beginnen te geloven (*credere*). De rechtvaardiging bezit geen groei van gradaties (*gradus*) of delen (*partes*) zoals de heiligmaking (*sanctificatio*), hoewel de rechtvaardiging bezien vanuit onze waarneming & onze toepassing zijn gradaties heeft, overeenkomstig de mate van gradaties van geloof (*fides*) & van dagelijkse bekering, zoals in Psalm 32 en Psalm 50.¹⁴² Want de toepassing van Christus' verdienste in de rechtvaardiging is tweevoudig, de toepassing door God is éénmalig (*semel*); en ten aanzien van Gods daad is ze in het eerste [structuur: jka]moment (*primus momentum*), geheel volmaakt (*perfectus*). De toepassing door de gelovigen geschiedt door het geloof, en deze toepassing is meer of minder volmaakt, afhankelijk van de mate van het geloof.

In deze ongedeelde (*individuum*) daad van de rechtvaardiging zijn twee zaken te overwegen, die weliswaar onderscheiden (*distinguere*), maar in geen geval gescheiden (*separare*) moeten worden.

(1) De toerekening (*imputatio*) van de gerechtigheid van Christus, waardoor God de gerechtigheid van Christus, dat is, Zijn gehoorzaamheid en voldoening tot de onze maakt, en voor de onze houdt en beschouwd (*habere ec ducere*) alsof dit door ons verricht zou zijn, opdat wij daarmee bekleed en daarin gehuld, voor de rechtbank van God (*coram tribunalis Dei*) zouden verschijnen, en Hij ons zo, voordat Hij ons als rechtvaardigen verklaart (*justos pronuntiare*), tot rechtvaardigen maakt (*justus facit*) en onder deze betrekking (*respectus*) betekent rechtvaardigen ook rechtvaardig máken (*justus facere*), zoals in Romeinen 4:5.

(2) Vrijspraak (*absolutio*) of vergeving (*remissio*) van de zonden, waardoor God als Rechter de gelovige mens (*homo credens*), bekleed met de gerechtigheid van Christus tot onschuldige verklaart (*pronunciare*), en hem als de bevrijde van zowel de schuld als de straf van de zonde, de beloning van de

¹³⁹ Voor Walaeus zijn toerekening en vergeving gelijkwaardig in de betekenis van vrijspreken. Wel is er een nuance, dat Walaeus leert dat zowel de passieve als de actieve gerechtigheid van Christus op rekening van de zondaar wordt gezet. Want zo zegt hij: er hoeft niet gevreesd te worden, dat wij in Christus té rijk gemaakt worden.

Walaeus, *ENCHL*, fol.71. '...judicamus, consolationi fidelium & Sacrae Scripturae convenientius esse, statuere, totam Christi obedientiam & justitiam, tam activam, quam passivam, ut loquuntur, nostram esse coram Deo justitiam, & haec duo, in negotio justificationis nostrae, nunquam esse divellenda; cum non sit metuendum, ut in Christo nimis reddamur divites. cum non sit metuendum, ut in Christo nimis reddamur divites.'

¹⁴⁰ Walaeus, A. *Disputatio theologica de justificatione hominis peccatoris coram Deo*, Cujus veritatem; sub praesidio Antonii Walaei; publicè defensurus est Bernhardus Smetius, Ad diem 15. Julii 1620; Lugduni Batavorum: Isaacus Elsevirius.

¹⁴¹ Muller, *Dictionary*, 279, s.v. individuum.

¹⁴² Psalm 50 zal waarschijnlijk Psalm 51 zijn in de Statenbijbel.

rechtvaardigheid toekent (*adsignare*) en onder deze betrekking (*respectus*) betekent rechtvaardigen rechtvaardig verklaren (*justus pronuntiare*), zoals in Romeinen 8:33.¹⁴³

Een aantal zaken vallen op:

- In deze definitie van wat rechtvaardiging tot rechtvaardiging maakt (*forma*) is alleen het aspect van toerekening of het aspect van vergeving opgenomen zonder *expliciet* het vernieuwingsaspect.
- In de explicitering van de ongedeelde daad van God wordt *ook* een onderscheid gemaakt tussen 'rechtvaardig maken' (*justus facere*) en 'rechtvaardig verklaren' (*justum pronuntiare*). Rechtvaardig maken lijkt hier een *equivalent* te zijn van het vernieuwingsaspect als een gelijktijdig gebeuren.
- Het woord 'geloven' (*credere*) wordt *wel* binnen deze definitie opgenomen. Ook dit lijkt hier een *equivalent* te zijn van het vernieuwingsaspect als een gelijktijdig gebeuren. Wel ontbreken in deze definitie hoop en liefde als twee van de drie gezamenlijke klassieke theologische deugden.¹⁴⁴
- Het structuurwoord '*simul*' als gelijktijdigheid is *binnen* deze definitie niet opgenomen, maar dit structuurwoord is wel regelmatig in de behandeling van de *locus* over de rechtvaardiging te vinden, dat vergeving en vernieuwing niet van elkaar te scheiden zijn.
- Het feit dat vergeving en vernieuwing niet te scheiden zijn, blijkt steeds uit een toevoeging in de strekking van: 'Ook al erkennen we dat niemand wordt gerechtvaardigd zonder dat hij ook *tegelijktijd* wordt geheiligd,¹⁴⁵ ontkennen we niettemin dat het wezen van de rechtvaardiging in deze inherente heiligheid bestaat.'¹⁴⁶

De vraag is of door de minder expliciete verwijzing naar het vernieuwingsaspect, het onderscheid tussen vergeven en vernieuwen sterker of zwakker wordt. Deze definitie lijkt de *scheiding* tussen vergeving en vernieuwing in ieder geval uit te sluiten, maar Walaeus gebruikt wel een tweede definitie om dit scherpe onderscheid in ieder geval in de *beschrijving* in stand te houden.

4.1.1. De definitie van de vernieuwing

Wat de vernieuwing tot vernieuwing (*renovatio*) maakt wordt als volgt gedefinieerd in Disputatie 32 van Walaeus in de *Synopsis* van 1625.¹⁴⁷

¹⁴³ Walaeus, *Disputatio theologica*, Thesis 16-18: '(16) In hac definitione quatuor ad hanc controversiam melius intelligendum observanda, & tenenda sunt. (17) Justificatio est actus individuus à Deo semel peractus, idque tum primum quum credere incipimus: nec graduum aut partium incrementa ut sanctificatio habet, licet ratione sensus nostri & applicationis, gradus suos pro proportione graduum fidei & resipiscentiae habeat, ut Ps.32 en Ps.50. Duplex enim sit applicatio meriti Christi in justificatione, à Deo semel, idque plene cuius respectu primo momento perfecta est, à fidelibus per fidem, quae pro fidei mensura magis vel minus perfecta est. (18) 2. In hoc justificationis actu individuo duo sunt consideranda, quae quidem distinguenda sed nullo modo separanda. (1) Imputatio justitiae Christi, qua Deus justitiam Christi, id est, obedientiam & satisfactionem nostram facit, ac pro nostra habet ac ducit, ac si à nobis praestita esset, ut ea vestiti ac induti coram tribunali Dei compareamus, atque ita nos, antequam justos pronuntiet, justos facit, & hoc respectu justificare justum facere significat, ut Rom.4:5. (2) Absolutio vel remissio peccatorum, qua Deus iudex hominem credentem justitia Christi amictum innocentem pronuntiat, & liberato tum à culpa, tum à paena peccati, praemium justitiae adsignat, & huius respectu justificare justum pronuntiare significat, ut Rom.8:33.'

¹⁴⁴ Muller, *Dictionary*, 225, s.v. fides, 152, s.v. caritas, 461 s.v. spes.

¹⁴⁵ Voor Walaeus zijn wedergeboorte, vernieuwing en heiliging equivalenten van elkaar, hoewel terminologisch gedifferentieerd.

¹⁴⁶ Walaeus, Antonius, *Locis Communes*, in: *Opera Omnia*, (Leiden: Ex officina Francisci Hackii, 1643), 424. 'Nos vero, etsi fateamur neminem justificari nisi simul sanctificetur, negamus tamen formam justificationis in illa inhaerente sanctitate consistere.' Zie ook 408, 417, 425, 429. Walaeus, ENCHL, 67, 68, 73.

¹⁴⁷ Walaeus, A. and others, *Synopsis purioris theologiae / Synopsis of a purer theology*: Latin text and English translation Synopsis of a purer theology (Leiden: uitgeverij Brill, 2014-2020) 276-303.

Thesis 13: Het *wezen (forma)* van wedergeboorte en (dagelijkse) bekering (*resipiscentia*) of berouw (*contritio*) bestaat in de doding van de oude mens, of het teniet doen van de aangeboren verdorvenheid; en de herstelling van de nieuwe mens, die naar God geschapen is in ware rechtvaardigheid en heiligheid, Efeze 4 en Kolossenzen 3, welk *wezen* de natuur van de oude mens niet slechts terugdringt, gelijk sommigen verkeerd denken, maar ook vernietigt, en ware heiligheid en rechtvaardigheid in de plaats daarvan stelt, die juist in de vruchten der (dagelijkse) bekering of berouw ook uitschittert.¹⁴⁸

Deze wedergeboorte is in stelling 2 eigenlijk en strikt (*proprie et stricte*) genomen een geestelijke habitus (*habitus spiritualis*)¹⁴⁹ door de Heilige Geest ingestort (*infusa*). Hier gaan de stellingen 4 tot en met 26 over. De resterende stellingen 28 tot en met 39 gaan over de dagelijkse bekering (*resipiscentia*) als een daad (*actus*) die uit deze habitus voortkomt. Samen worden ze genoemd vernieuwing des geestes (*renovatio spiritus*).¹⁵⁰ Het geloven krijgt in deze *Disputatio* 32 de volgende inhoud in stelling 38: ‘God die wij als een welwillend Vader door het geloof beginnen aan te zien.’¹⁵¹ In de *Locus resipiscentia* binnen de *Locus Communes* komt exact een groot deel van deze disputatie woordelijk overeen met dezelfde zinssnede: ‘God, die wij al als onze goedgunstige Vader door het geloof hebben begonnen aan te zien, zoals blijkt uit Romeinen. 6:11...’¹⁵² Romeinen 6 vers 11 spreekt van ‘... houdt het daarvoor (*λογίζομαι*) dat gij wel aan de zonde dood bent, maar voor God levend bent in Christus Jezus, onze Heere.’¹⁵³

Een aantal zaken vallen op:

- In deze definitie van wat wedergeboorte tot wedergeboorte maakt (*forma*) is alleen het vernieuwingsaspect opgenomen door een ingestorte (*infusa*) habitus, zonder het vergevingsaspect.
- In deze daad van God worden wedergeboorte (*regeneratio*) en (dagelijkse) bekering (*resipiscentia*) logisch onderscheiden van elkaar zoals de verhouding habitus (*habitus*) en werking, daad of waarneming (*actus*) onderscheiden worden. Samen vormen zij de vernieuwing (*renovatio*).
- In de bredere *Disputatio* en *Locus* over de bekering wordt het toerekeningsaspect opgenomen door de verbinding met de habitus van het geloof (*habitus fidei*) en werking van het geloof (*actus fidei*).
- Het structuurwoord ‘simul’ als gelijktijdigheid is ook binnen deze definitie niet opgenomen, maar dit structuurwoord is wel regelmatig terug te vinden, dat vergeving en vernieuwing niet van elkaar te scheiden zijn. (zie noot 146)

De vraag is waarom vergeving of rechtvaardiging en vernieuwing zo onderscheiden *beschreven* worden, hoewel in het algemeen beslist niet te scheiden en in de zaak (*res*) zelf één. Er kunnen zeker twee redenen genoemd worden waarom vergeving en vernieuwing *gelijktijdig* worden gewerkt en onderscheiden beschreven. Ten eerste omdat zij *twee soorten* daden zijn die op bepaalde punten beslist niet vereenzelvigd kunnen en mogen worden

¹⁴⁸ Walaeus, A. and others, *SYNPL*, thesis 13, 282, ‘Forma regenerationis et resipiscentiae consistit in mortificatione veteris hominis, seu abolitione corruptionis nativae; et restauratione novi hominis, qui secundum Deum creatus est in iustitia et sanctitate vera, Ef. 4. et Kol. 3. quae forma, veteris hominis naturam non tantum reprimat, ut quidam male sentiunt, sed etiam abolet, et veram sanctitatem ac iustitiam ejus loco substituit, quae in ipsis resipiscentiae fructibus quoque resplendet.’

¹⁴⁹ McGrath, A. E., *Iustitia Dei, a History of the Christian Doctrine of Justification*, third edition (Cambridge: University Press, 2005), Glossary, 423. De habitus is: ‘A permanent state or disposition within the viator, to be distinguished from a transitory act. The habit of grace is understood to be a created form within the soul of the viator, intermediate between the divine and human natures, through whose influence the viator is changed to become more like God. The habitus gratiae is often referred to as gratia creata, to distinguish it from the uncreated grace (gratia increata) of the Holy Spirit himself.’

¹⁵⁰ Walaeus, and others, *SYNPL*, part. 2, disp. 32, thesis 2.

¹⁵¹ Walaeus, A. and others, *SYNPL*, part. 2, disp. 32 th.38, 296, ‘...Deus, quem jam ut benignum patrem per fidem intueri incipimus ...’

¹⁵² Walaeus, A. and others, *SYNPL*, 441, ‘... Deus, quem jam ut benignum patrem per fidem intueri incipimus, ut ex Rom.6:11...’

¹⁵³ *SV57*, Rom.6:11.

en op andere punten wel. Ten tweede omdat de ene soort daad op geen enkel punt zonder de andere soort daad kan bestaan of functioneren en dat zij vanwege deze afhankelijk vrijwel één zijn hoewel niet helemaal. Om op deze vraag antwoord te kunnen geven, wil ik eerst nagaan hoe vanuit de Schrift *de daad van vergeving* en *de daad van vernieuwing* uitgelegd worden.

4.2. De rechtvaardiging als vrijspraak vanuit de Schrift toegelicht

Om gradueel de sterkte of zwakte van het *beschreven* onderscheid tussen de termen ‘vergeving’ en ‘vernieuwing’ te peilen, ga ik vervolgens op zoek naar de betekenis van de woord ‘rechtvaardig verklaren’ (*justus pronunciare*) in combinatie met ‘rechtvaardig maken’ (*justus facere*) en een aantal andere Schriftplaatsen langsgaan. Walaeus behandelt zijn visie op Rom.5:17-19.

(17) Want als door de misdaad van éénen de dood geheerst heeft door dien éénen, veel meer zullen degenen, die den overvloed der genade en der gave der rechtvaardigheid ontvangen in het leven heersen door dien éénen [namelijk] Jezus Christus. (18) Zo dan gelijk door ééne misdaad [de schuld gekomen is] over alle mensen tot verdoemenis; also ook door ééne rechtvaardigheid [komt de genade] over alle mensen tot *rechtvaardigmaking* [cursief: jka] des levens. (19) 57 Want gelijk door de ongehoorzaamheid van dien éénen mens velen [tot] zondaars gesteld zijn geworden, also zullen ook door de gehoorzaamheid van éénen velen [tot] rechtvaardigen *gesteld* [cursief: jka] worden.¹⁵⁴

In zijn geschrift, de *Locis Communes* gaat Romeinen 5 vers 17 volgens Walaeus over de toegerekende mededeling (*imputatio communicatio*) en niet over de werkelijke mededeling (*realis communicatio*)¹⁵⁵ Hij heeft het Griekse woord δικαιοσις vertaalt met *rechtvaardigmaking* en het Griekse woord καθίστημι met *stellen* en niet met *maken*, wat ook een optie is. Het woord ‘stellen’ heeft meer een juridische klank zoals ‘rechtvaardig stellen’ of ‘betrouwen stellen op’, dan het woord ‘maken’, dat meer fysiek klinkt. De keuze voor deze vertaling met het woord ‘stellen’ lijkt hier te functioneren als een equivalent van verklaren. Dit komt overeen met de twee aspecten van ‘maken’ en ‘verklaren’ uit de bovengenoemde definitie.

Met annotatie 57 voegt Walaeus¹⁵⁶ een theologische kanttekening toe, die niet analytisch uit de tekst zelf opkomt. Hierin maakt hij wel melding van de werkelijke *vernieuwing*.

Annotatie 57 ... Het is wel waar dat gelijk wij door Adams eerste misdaad niet alleen schuldig zijn geworden daaraan en aan de straf daarvan, maar ook onze natuur daardoor verdorven is geworden, dat also wij door Christus’ gehoorzaamheid niet alleen van de straf verlost zijn, maar ook door de kracht derzelve van zijnen Geest in ons gemoed *vernieuwd* [cursief: jka] en geheiligd worden; ...

Walaeus laat daarmee zien dat de vernieuwing verbonden is met de rechtvaardiging maar op een bepaalde manier. Hij vermeldt erbij dat deze vernieuwing in Gods oog geheel onvolmaakt blijft.¹⁵⁷ De vraag blijft staan in welke samenhang dit gebeurt. Eerst wordt het woord ‘vrijspreken’ onderzocht.

In zijn *Locis Communes* noemt Walaeus zeven argumenten¹⁵⁸ waarom rechtvaardig verklaren een *forensisch*¹⁵⁹ karakter heeft als vrijspreken (*absolvere*). In zijn eerste argument gaat hij in op het woord ‘rechtvaardiging’ in

¹⁵⁴ Statenbijbel (Leerdam: Gereformeerde Bijbelstichting, 2004).

¹⁵⁵ Walaeus, *LCWIL*, 409; Muller, *Dictionary*, 169, s.v. communicatio ideomatum. Het woord verwijst naar de onderscheiden operaties van beide naturen van Christus in het ene werk van Christus.

¹⁵⁶ Zie noot 79.

¹⁵⁷ *SV57*, annotatie 57 op Rom.5:19, ‘En deze vernieuwing is in dit leven ook geheel onvolmaakt, gelijk hij met zijn eigen voorbeeld zal bewijzen in het zevende hfdst., Rom.7 zodat wij daardoor voor God niet rechtvaardig kunnen gesteld worden.’

¹⁵⁸ Walaeus, *LCWIL*, 408.

¹⁵⁹ Muller, *Dictionary*, 103, s.v. actus forensis.

het Oude Testament, waarin hij wijst op de stamverbuiging, in de hifil-vorm van het Hebreeuwse קִי־צִדִּיחַ. Daarin noemt hij een aantal kernteksten.¹⁶⁰ In zijn tweede argument gaat hij in op het woord ‘rechtvaardiging in het Nieuwe Testament, waarin hij wijst op het Griekse woord: δικαιοῦν of δικαιουσθαι. Ook hier noemt hij een aantal kernteksten.¹⁶¹ Verder zoekt hij in de context van de Schrift naar plaatsen waar rechtvaardigen tegenover veroordelen of vervloeken wordt gesteld.¹⁶² Als vijfde argument zoekt hij naar de toevoeging van het partikel ‘voor God’ (*coram Deo*).¹⁶³ Hij acht deze toevoeging zijn gangbare betekenis (*usitatus significatio*) te hebben in de woorden: vrijgesproken te worden van schuld voor de rechtbank van God (*absolvi a reatu coram Dei tribunali*).¹⁶⁴ In zijn zesde argument gaat hij in op equivalente passages¹⁶⁵ van rechtvaardigen als vrijspreken, al is het woord vrijspreken niet woordelijk terug te vinden in de Schrift. Tenslotte in zijn zevende argument ziet hij het onderscheid tussen de weldaad van de rechtvaardiging en de weldaad van de heiliging zelf in de Schrift terug.¹⁶⁶ Hier licht al iets op waarom het onderscheid tussen vrijspreken en vernieuwen of heiligen scherp gehandhaafd wordt, want Walaeus zegt dit onderscheid terug te vinden in de Schrift zelf. Dat rekenen of toerekenen voor hem synoniem zijn, een aangelegen punt is en extra aandacht verdient blijkt onder uit een uitgebreide annotatie 13 op Romeinen 4:5 bij het woord rekenen (λογίζω).¹⁶⁷ De definitie hiervan vat hij kernachtig samen in de volgende bewoording:

het woord λογίζω, dat is, toerekenen, ... is een overdrachtelijke spreekwijze (*metaphoricus*), met weglating van beredeneringen, zo zeer dat iemand toerekenen in deze zin, dat iets aan iemand toerekenen betekent: iets ten gunste van hem berekenen, en oordelen dat hij iets heeft gedaan wat hij niet heeft gedaan.¹⁶⁸

Deze paragraaf laat één van de redenen zien voor dit scherp beschreven onderscheid tussen vrijspreken en vernieuwen. Walaeus vindt deze onderscheiding naar zijn mening terug in de Schrift.

4.2.1. De vernieuwing vanuit de Schrift toegelicht¹⁶⁹

Om gradueel de sterkte of zwakte van het beschreven onderscheid tussen de termen ‘vergeving’ (als vrijspraak) en ‘vernieuwing’ te peilen, ga ik vervolgens op zoek naar de betekenis van de woord ‘wedergeboorte’ en ‘vernieuwing’.

In de *Locus* van Walaeus over de (dagelijkse) bekering (*resipiscentia*¹⁷⁰) in de *Locus Communis* worden 4 argumenten behandeld met een keur aan kernteksten waarom wedergeboorte ook bestaat in de vernieuwing van

¹⁶⁰ Ex.23:7; Spr.17:15; Jes.5:23; Ezech.16:51.

¹⁶¹ Luk.7:29; Matth.12:37; Rom.3:4.

¹⁶² Job.9:2; Ps.143:2; Rom.8:33; 1Kor.4:4.

¹⁶³ Rom.2:13; Ps.143:2.

¹⁶⁴ Muller, *Dictionary*, 274, s.v. in foro divino.

¹⁶⁵ Luk.18:13,14 of God genadig wil zijn; Rom.4:2 rechtvaardigen, vers 4 gerechtigheid uit genade toerekenen, vers 7 zonden vergeven of bedekken, vers 8 zonden niet toerekenen; 2 Kor.5:19 verzoenen; Ef.1:6 begenadigden maken.

¹⁶⁶ Met name in 1Kor.1:30 en 1Kor.6:11.

¹⁶⁷ *SV57*, annotatie 13 op Rom.4:5, ‘Het woord rekenen of toerekenen, wordt genomen van ene gelijkenis dergenen, die iets op iemands rekening stellen; Filemon vers 18 Zo wordt God gezegd iemand de zonde toe te rekenen, als Hij wil dat voor dezelve van hem door de straf zal voldaan worden; en niet toe te rekenen als Hij die vergeeft en de straf kwijtscheldt, Rom. 4:8 Desgelijks dat Hij het geloof rekent tot rechtvaardigheid als Hij den gelovigen schenkt, toeschrijft en toerekent de gerechtigheid van Christus, van hen door het geloof aangenomen, en houdt, door deze genadige toerekening, alsof het hun eigen gerechtigheid ware. Daarom wordt ook hier gezegd dat hun de gerechtigheid toegerekend wordt.’

¹⁶⁸ Walaeus, *Disputatio theologica*, these 3: ‘... verbum enim λογίζω, id est, imputare, quo in disputatione de justificatione Apostolus Rom.4 undecies utitur, & ad Gal. saepius, metaphoricum est, à subducendis rationibus, adeo ut imputare alicui aliquid sit, aliquam pro eo reputare atque aestimare, qui fecerit etiam quod non fecit, in qua significatione legitur Mark. 15:28 Filemon 18.’

¹⁶⁹ Vernieuwen in de Schrift is synoniem met heiligen, wederbaren, besnijden van het hart, nieuwe schepping, opwekking uit de doden, levendmaking, verzegelen en de nieuwe mens aandoen.

¹⁷⁰ Walaeus, *LCWIL*, 431.

de wil.¹⁷¹ Hiermee laat hij zien dat de vernieuwing ook *werkelijk* plaats vindt en niet alleen in toerekening. Een tweetal Schriftplaatsen reserveert hij meer bijzonder voor het eerste moment als daad van God om te wederbaren.¹⁷² Twee kernteksten noemt hij als het gaat om het herstel van Gods beeld in mensen¹⁷³ en becommentarieert daarmee de vernieuwing onder het equivalent van verzegeling als volgt.

Ef.1:13 annotatie 46 De verzegeling des Geestes, die *daarbij gevoegd* [cursief: jka] wordt, is de wedergeboorte of vernieuwing van Gods beeld in ons, waarmede Hij onze zielen begaaft en daarop drukt, *als wij in Christus geloven*, [cursief: jka] om ons meer en meer te verzekeren van de uitvoering van zijne beloften, ... En betuigt bovendien hetzelfde aan ons gemoed, als met een Goddelijke inspraak, waarover wij ook God als onzen Vader durven aanroepen, ... en roemen op de hoop der heerlijkheid Gods;

Deze annotatie laat zien, dat de vernieuwing *erbij gevoegd* wordt, tegelijkertijd op het moment wanneer in Christus wordt geloofd tot vrij spraak.¹⁷⁴ Hieruit spreekt een *epistemologisch* aspect, dat de vrij spraak zonder de vernieuwing niet gekend kan worden.

Hoewel de *beschrijving* tussen vrij spreken en vernieuwen *scherp* onderscheiden plaats vindt, is de vernieuwing ook nauw verbonden met de uitvoering van de beloofde vrij spraak. Want in de zaak (*res*) zelf zijn vrij spraak en vernieuwing één. In de volgende paragrafen wordt onderzocht hoe tegen de onvolmaaktheid danwel onvolmaaktheid van vrij spraak en vernieuwing gekeken wordt.

4.3. De rechtvaardiging als vrij spraak is volmaakt

Zoals al beschreven in de bovengenoemde definitie is het wezen van de rechtvaardiging een ongedeelde (*individuum*) daad door God eenmalig (*semel*) volbracht. Als daad van God is ze in het eerste [structuur]moment (*primus momentum*), geheel volmaakt (*plenus perfectus*)¹⁷⁵ en kent geen groei (*incrementus*) van gradatie (*gradus*) of delen (*partes*) zoals de heiligmaking (*sanctificatio*). God werkt deze daad 'zonder ons in ons' (*sine nobis, in nobis*)¹⁷⁶ Deze eerste daad behoort niet tot een ervaringscategorie want deze daad is alleen bij God bekend (*solī Deo noto*)¹⁷⁷ Deze daad van God dient wel fysisch of natuurlijk (*physice*)¹⁷⁸ te worden verstaan als een bovennatuurlijke (*supernaturalis*) daad door God onmiddellijk ingestort (*infusa*).¹⁷⁹ Dit laat ook zien dat er wel terdege sprake is van *fysisch* rechtvaardig maken (*justus facere*) voordat God rechtvaardig stelt zoals in de bovengenoemde definitie ingesloten is.

¹⁷¹ Ef.2:3, 1 Petr.4:3, Rom.7:19,21, Ef.4:24, Ezech.36:26, Rom.2:29, 1 Kron.29:18, Ps.119:36; Filip.2:13.

¹⁷² Joh.3:5 en Tit.3:5.

¹⁷³ Ef.4:24 annotatie 48 nieuwe mens... 'Alzo noemt de apostel de wedergeboorte of vernieuwing der mensen, bestaande in de verlichting des verstands, en verandering van den wil tot heiligheid en rechtvaardigheid, in welke het beeld Gods bestaat, waarvan het laatste hier wordt uitgedrukt, en het eerste hierna, Kol.3:10 van den apostel zal uitgedrukt worden.'

¹⁷⁴ SV57, annotatie 63 op Rom.3:31. '...dat Hij hen, die gerechtvaardigd worden, ook door Zijn Geest alzo vernieuwt, ... Niet om daardoor voor God gerechtvaardigd te worden, ... en van zijne eigen rechtvaardigmaking voor God meer en meer verzekerd te worden; ...'

¹⁷⁵ Zie 4.1.

¹⁷⁶ J.N. Bakhuizen van den Brink (red.), Dordtse Leerregels, in: *De Nederlandse belijdenisgeschriften*, 2^e druk (Amsterdam: Ton Bolland, 1976) DL hfst. 3/4 art. 12.

¹⁷⁷ Walaeus e.a. *CENSL*, cap.18, fol.254, '...non de interno verae fidei habitu soli Deo noto, sed de externa fidei professione multis nota egerunt.' *CENSN*, 245. '... den inwendigen geest ofte hoedanicheyt des waren geloofs niet gesproken/ welke Godt alleen bekend is/ maar vande uytwendige belijdenisse des geloofs/ die anderen bekend was.'

¹⁷⁸ Muller, *dictionary*, 379, s.v. physica Christiana.

¹⁷⁹ *ACTDL*, fol. 153, 'Hoc fidei semen est habitus ille supernaturalis, quem Deus infundit.'

Ook hier is weer sprake van een gelijktijdigheid tussen rechtvaardig maken op fysieke wijze en vrijspreken op forensische wijze en kan ingezien worden dat beiden in de zaak (*res*) zelf één zijn vanwege het feit dat zij beiden binnen de definitie van het wezen (*forma*) van de rechtvaardiging zijn opgenomen.

4.3.1. De vernieuwing is geheel onvolmaakt

In annotatie 57 van Romeinen 5:19 stelde Walaeus dat de vernieuwing als *geheel onvolmaakt* moet worden beschouwd. Festus Hommius een collega met wie Walaeus nauw samenwerkte op de Dordtse Synode en bij de totstandkoming van de Statenbijbel met annotaties verwoordt het nauwkeurig wanneer hij zegt dat ‘de gerechtigheid die in het oordeel van God zou kunnen bestaan, moet in alle aantallen, naar alle gradaties en delen volmaakt zijn en de bijmenging (*admiscere*) van alle zonden missen.’¹⁸⁰ Hier vallen ook onder ‘die werken, die van de herborenen gedaan worden na de bekering en die werken die uit het geloof voortkomen.’¹⁸¹ Walaeus bevestigt dit in Romeinen 7:14¹⁸² annotatie 42 waar het gaat over het vleselijk verkocht zijn onder de zonde van Paulus als wedergeborene.¹⁸³ Wanneer Walaeus het woord ‘onberispelijk’ in Efeze 1:4 annoteert, dan schrijft hij:

Doch is deze onze onvolkomen heiligheid en onberispelijkheid in Christus Jezus ook in dit leven Gode behagelijk, en als volkomen van hem aangenomen, omdat Hij onze gebreken door het geloof in Christus vergeeft en *in Christus overziet* [cursief: jka].

De zinsnede ‘in Christus overzien’ heeft een Latijnse equivalent in het woord ‘dissimulare’¹⁸⁴ Dit zou de betekenis kunnen opleveren ‘gelijktijdig er overheen kijken’. Een voorbeeldzin zou er als volgt uit kunnen zien: God ziet de zonde in de wedergeborene te midden van de geheel onvolmaakte vernieuwing en gelijktijdig kijkt God in Christus over deze zonde heen, want Hij heeft vergeven, vergeeft en zal vergeven in Christus. Dit lijkt helemaal op de uitdrukking: ‘simul justus et peccator.’

Wanneer bij Walaeus Gods oog (*coram Deo*) de norm is, dat vanuit Gods oog als het ware gekeken wordt, dan moet in dit verband de vrijspraak de geheel onvolmaakte vernieuwing wel *tegelijktijdig* afdekken om dit zo te stellen. Het tegelijk (*simul*) van vergeving als bedekking en vernieuwing vanuit Gods perspectief gedacht ligt voor de hand. Als Walaeus ergens nog de volmaaktheid van de vernieuwing heeft willen vasthouden, dan heeft hij dit gedaan in een briefwisseling met Frederick de Vry (1579-1648), destijds regent van Amsterdam, tegenover wie hij de volmaaktheid of compleetheid van de vernieuwing in de delen (*partes*) van geloof, hoop en liefde handhaafde, maar niet in gradaties (*gradus*).¹⁸⁵ Ook deze *integrale* volmaaktheid¹⁸⁶ kan niet vrijspreken voor Gods oog zoals hierboven werd vastgesteld door Hommius en Walaeus.

Ook hier kan vastgesteld worden dat vrijspraak en vernieuwing in de zaak (*res*) zelf wel één blijven en gelijktijdig gewerkt zijn, hoewel *scherp* onderscheiden *beschreven*.

¹⁸⁰ Hommius, F., disp. 63, thesis 1, 414, 415, de justificatione, in: *LXX Disputationes Theologicae, Adversus Pontificios* (1614).

¹⁸¹ Hommius, *LXX Disputationes*, 415, 416.

¹⁸² Ook haalt Walaeus Rom.7 aan in annotatie 57 van Rom.5:19.

¹⁸³ *SV57* annotatie 42 ‘Tot hiertoe heeft de apostel gesproken van de macht der wet en der zonde in den verdorven en onwedergeboren mens, gelijk hij ook zelf eertijds ervaren had, toen hij nog in zulken stand was, Romeinen 7:9 maar nu komt hij en spreekt van zichzelf, gelijk hij toen was, en verklaart welke macht de overblijfselen des zondigen vleses nog in hem hadden, nadat hij nu van de heerschappij der zonde was verlost, gelijk al zijne redenen, die volgen, van den tegenwoordigen tijd spreken, en niet van den verleden.’

¹⁸⁴ *ACTADL*, fol.9 vergeleken met de vertaling *ACTADN*, pag. 605. Zie ook *SV57* Hand.17:30 het woord ‘overgezien’ (*ὑπεροράω*), er overheen kijken. Annotatie 65 voegt toe bij het woord ‘overgezien’: namelijk als met oogluiking.

¹⁸⁵ Walaeus, *LCW2L*, 473, 474.

¹⁸⁶ Muller, *Dictionary*, 371, s.v. perfectio integralis.

4.3.2. De rechtvaardiging en vernieuwing als twee soorten genade

De vraag blijft waarom Walaeus vergeving en vernieuwing zo *scherp* onderscheiden *beschrijft*? Beiden zijn gelijktijdig gewerkt en daarmee logisch onderscheiden hoewel in de zaak (*res*) zelf één. In paragraaf 4.2 werd al duidelijk waarom het onderscheid tussen vrijspreken en vernieuwen of heiligen *scherp* gehandhaafd wordt. Volgens Walaeus is dit onderscheid terug te vinden in de Schrift zelf. Een van de belangrijkste teksten die hij noemde in dit verband was 1 Korinthe 6:11 ‘... maar gij zijt geheiligd, maar gij zijt gerechtvaardigd...’ annotatie 21 ‘... namelijk door uwe heiligmaking of wedergeboorte en door uw rechtvaardigmaking, bestaande in de vergeving der zonden en toerekening der gerechtigheid van Christus, waarvan de doop een teken en zegel is. ...’¹⁸⁷

De Acta van Dordt spraken al veelvuldig over de termen ‘genade der rechtvaardigmaking’ en ‘genade der wedergeboorte’¹⁸⁸ inclusief veelvuldig over het structuurwoord ‘simul’.¹⁸⁹ Deze theologische denkrichting is ook bepalend geweest bij de realisatie van de Statenbijbel. Bij zowel de synode van Dordt als bij de realisatie van de Statenbijbel zijn Walaeus en Hommius nauw betrokken geweest. Het is dan ook niet vreemd dat dezelfde termen terug te vinden zijn in de annotaties van de Statenbijbel om dit onderscheid nog eens extra toe te lichten op synthetische wijze.¹⁹⁰ De voor de hand liggende reden zal dan ook apologetisch van aard zijn geweest.

4.3.3. De eenheid tussen vrijspraak en vernieuwing via het geloof

De eenheid tussen vrijspraak en vernieuwing wordt door Walaeus op een bepaalde manier gestructureerd. In de definitie van het wezen van de rechtvaardiging, was *het geloof* of *geloven* opgenomen. In de definitie van het wezen van de wedergeboorte is dit niet het geval, hoewel daarmee in verband of context van dezelfde disputatie of *locus*. Hieruit kan men afleiden dat het geloof structureel strikter bij de rechtvaardiging hoort dan bij de vernieuwing. Dat het geloof ingesloten (*includere*) blijkt te zijn in de verdienste van Christus laten de Dordtse leerregels en Walaeus in zijn *Enchiridion* zien.

... niet plaatsen wij geloof hetzij tegenover Gods genade hetzij tegenover Christus’ verdienste, welke het geloof (*fides*) in zich *insluit* [cursief: jka], omdat het Gods genade en Christus’ verdienste tot onze rechtvaardigmaking vastgrijpt.¹⁹¹

De verbinding tussen het geloof (*fides*) en de vernieuwing is minder strikt beschreven. In zijn *Enchiridion* stelt Walaeus een drietal belangrijke vragen in verband met de structuur. De eerste is: Of het geloof (*fides*) deel uitmaakt van de bekering; de tweede is of het geloof aan de bekering voorafgaat, of erop volgt; ten derde of de rechtvaardiging aan de bekering voorafgaat.¹⁹² Het gaat hier over een positionering ten opzichte van elkaar, zonder op strikte wijze een deel van elkaar te zijn.

¹⁸⁷ SV57.

¹⁸⁸ ACTADN, 150, 225, 279, 413, 441, 498 genade der rechtvaardigmaking; 220, 271, 449, 485, 486, 505, 584, 781 (2x), 782 (2x) genade der wedergeboorte. Ook de combinatie komt voor.

¹⁸⁹ ACTDN, Nederlandse synoniemen van het woord ‘simul’ in de Acta van Dordt zijn o.a.: zoodra, zoo haast, meteen, te zamen, gelijkelijk, te gelijk, tegelijk mede, tegelijk, met ene, samen met, samen ook, mitsgaders en tevens ook.

¹⁹⁰ SV57, annotatie 42 op Joh.1:16 legt het woord ‘genade’ uit als ‘de genade der rechtvaardigmaking en wedergeboorte’; annotatie 19 op Ef.2:5 legt het woord ‘levend gemaakt’ uit als levend gemaakt ‘door onze rechtvaardigmaking en wedergeboorte’.

¹⁹¹ Walaeus, ENCHL, fol.68. ‘... merito Christi, quae fides in se includit, quia gratiam Dei & meritum Christi ad justificationem nostri apprehendit.’ ACTDN, Verwerping der dwalingen Hfst. 2 Art. 3, ‘Die leren: Dat Christus door Zijn genoegdoening voor niemand zekerlijk de zaligheid zelve, en het geloof, waardoor deze genoegdoening van Christus tot zaligheid krachtiglijk toegeëigend wordt, verdiend heeft; ...’

¹⁹² Walaeus, ENCHL, 77,78. An fides sit pars resipiscentiae; An Resipiscentiam antecedit vel sequatur? An justificatio antecedit resipiscentiam.

Walaeus leert in zijn *Locos Communes* een bijzonder voorwerp van het geloof (*objectum fidei speciale*¹⁹³), dat in eigenlijke zin ziet op de Evangelische beloften (*promissio Evangelica*) in Christus voorzover het zaligmakend is.¹⁹⁴ Deze Evangelische belofte lijkt te functioneren als veiligstelling van de éénheid van alle geloofsvoorwerpen, te midden van de materiële verscheidenheid. Dit bijzondere voorwerp is geen voorwerp van de wet, maar voorwerp van het evangelie als het ‘noodwendig oogmerk van de werking des geloofs’ (*actus fidei*)¹⁹⁵ zo wordt benadrukt. Een voorbeeld is Johannes 5:24¹⁹⁶ en deze tekst wordt in annotatie 6 op Romeinen 8:38 genoemd als ‘de belofte des heiligen Evangelies aan alle gelovigen’. Hier krijgt het geloven tot rechtvaardiging een heel voorname positie en prioriteit ten opzichte van de hoop en van de liefde, ook al wordt het zaad van de hele wedergeboorte, bestaande in geloof, hoop en liefde als christelijke deugden (*virtus Christianus*), gelijktijdig (*simul*) door de Heilige Geest ingestort.¹⁹⁷ Als het gaat om de wedergeboorte tot het geloof dan benadrukt Walaeus niet de éénheid in het onderscheid, maar het onderscheid in de éénheid.

4.4. De concrete verbanden waarin het structuurwoord ‘simul’ voorkomt

Wanneer nu de balans opgemaakt wordt op welke plaatsen het structuurwoord ‘simul’ gebruikt wordt, dan kan in het *algemeen* vastgesteld worden dat vergeving of vrijspraak gelijktijdig met wedergeboorte en vernieuwing plaatsvindt en dat zij in de zaak (*res*) zelf één zijn. Het is typisch gereformeerd om te stellen dat alles er tegelijkertijd (*simul*) is en daarmee één.

Disputatie 24, thesis 20: Doch in de oneindige daad der goddelijke wijsheid, heeft een dergelijke opeenvolgende handeling geen plaats, maar gelijk zowel het hoogste doel, als de meest geschikte middelen om dat te bereiken, voor het eenvoudige verstand van God, ook vóór alle besluit, *tegelijk* [cursief: jka] van eeuwigheid af tegenwoordig geweest zijn, zo heeft ook de goddelijke wijsheid en wil dit doel en de middelen, het meest overeenkomende met zijn barmhartigheid en rechtvaardigheid, in dezelfde eeuwigheid, zonder enige overlegging, of raadpleging, *tegelijk* [cursief: jka] uitgekozen en verordend.¹⁹⁸

Daarmee is niet het laatste woord gezegd. In *verwoording* en *beschrijving* liggen vrijspraak en vernieuwing scherp onderscheiden. Nu is het structuurwoord ‘simul’ een instrument om de eenheid in het onderscheid en het onderscheid in de eenheid te hanteren. Het is maar hoe men dit structuurwoord ‘simul’ leest, vanuit de eenheid of vanuit het onderscheid. Wanneer de *beschrijving* steeds meer gedifferentieerd wordt, zal de behoefte ook toenemen om in de *beschrijving* ook éénheid te willen garanderen. Want deze éénheid in de beschrijvingen zijn soms ver te zoeken of er moet naar gezocht worden, helemaal wanneer in het Nederlands veel spellingsvarianties zijn of vertalingen het structuurwoord *simul* weglaten. De voor de hand liggende oplossing om de eenheid van vrijspraak en vernieuwing veilig te stellen is om *vaker* het woord ‘simul’ te gebruiken in een nieuwe of gebruikte

¹⁹³ Ook wel genoemd *objectum fidei speciale*, *objectum proprium fidei*, *objectum formalis fidei* uit de werken van Walaeus.

¹⁹⁴ Walaeus, *LCWIL* 412, ‘Etsi vero verbum Dei in genere sit fidei objectum; tamen quatenus salutaris est fides, respicit proprie promissiones Evangelicas in Christo ...’

¹⁹⁵ Walaeus, *ACTADN*, fol.155, ‘...Evangelium (necessarium actionis fidei obiectum) ...’

¹⁹⁶ *SV57* Joh.5:24 ‘Voorwaar, voorwaar zeg Ik u, die mijn woord hoort en gelooft Hem, die mij gezonden heeft, die heeft het eeuwige leven, en komt niet in de verdoemenis, maar is uit den dood overgegaan in het leven.’

¹⁹⁷ Walaeus, *LCWIL*, 412. ‘Sic etiam totius regenerationis semen, simul a Spiritu infunditur, in quo omnium virtutum Christianarum formae continentur, ...’

¹⁹⁸ Walaeus, *SYNPL*, disp.24, th.20 ‘In infinito vero actu divinae sapientiae ejusmodi successiva actio locum non habet, sed sicuti tam finis optimus, quam media ad eum consequendum aptissima, simplici intelligentiae Dei, etiam ante omne decretum, simul ab aeterno fuerunt praesentia, ita quoque sapientia et voluntas divina finem hunc et media, misericordiae ac justitiae suae convenientissima, in eadem aeternitate, sine ulla deliberatione aut consultatione, simul selegit atque ordinavit.’

onderscheiding. Dit doet Walaeus dan ook veelvuldig. Een vraag blijft wel of elke nieuwe onderscheiding met *simul* alleen als een onderscheiding in het verstand functioneert op *conceptuele* wijze.¹⁹⁹

In deze paragraaf worden illustraties van *simul* gegeven in de beschrijving door middel van een tabel, al zijn zij allemaal in werkelijkheid of in de zaak zelf (*res*) één. In deze tabel zal aangegeven worden welke gelijktijdigheden een extra conceptuele onderscheiding zijn of een meer een conceptuele onderscheiding is in gradatie.

Tabel 1. **Tabel over gelijktijdigheden**

	term		term	toelichting
1.	imputatio toerekening	simul ²⁰⁰	regeneratio wedergeboorte	
2.	regeneratio (1e daad) als daad van God alleen	simul ²⁰¹	renovatio (2e daden) als daad van God en mens	extra conceptueel onderscheid 1 ^e term geen ervaringscategorie
3.	justus facere fysiek rechtvaardig maken	simul ²⁰²	justus pronunciare rechtvaardig vrijverklaren	extra conceptueel onderscheid 1 ^e term geen ervaringscategorie
4.	habitus supernaturalis bovennatuurlijke habitus	simul ²⁰³	habituus moralium morele habitussen	extra conceptueel onderscheid 1 ^e term geen ervaringscategorie
5.	habitus fidei habitus van het geloof	simul ²⁰⁴	habitus caritas habitus van de liefde	extra conceptueel onderscheid 1 ^e term geen ervaringscategorie
6.	fides ipsa (si donum) het geloof zelf (als gave)	simul ²⁰⁵	credere in actu / sensus geloven metterdaad	extra conceptueel onderscheid 1 ^e term geen ervaringscategorie
7.	credere geloven	simul	diligere liefhebben	
8.	credere geloven	simul	resipiscere bekereren, berouw hebben	
9.	justus esse rechtvaardig zijn	simul	peccare zondigen	

Walaeus stelt ook nog één sterke ongelijktijdigheid (*non simul*) vast. Het geloof en de werken kunnen op grond van Romeinen 4:4,5 wel gelijktijdig bestaan, maar niet als twee gelijke of gelijkwaardige zaken of twee gelijke effecten uit één oorzaak.²⁰⁶ De genade waardoor iemand gerechtvaardigd wordt is wel dezelfde genade waardoor iemand vernieuwd wordt, als gelet wordt op de uitwerkende oorzaak (*causa efficiens*²⁰⁷) van rechtvaardiging en vernieuwing, maar daar volgt niet uit dat beiden wezenlijk gelijk en identiek zijn (*eadem formaliter et reipsa*).²⁰⁸

¹⁹⁹ Muller, *Dictionary*, 420, s.v. quoad res, quoad verbum, 431, s.v. res.

²⁰⁰ Walaeus, *LCWIL*, 408.

²⁰¹ Walaeus, *SYNPL*, 276-303.

²⁰² Walaeus, *Disputatio*, Smetius.

²⁰³ *ACTDL*, 153.

²⁰⁴ Walaeus, *LCWIL*, 434.

²⁰⁵ Walaeus, e.a. *CENSL*, 161; *CENSL*, 247; Walaeus, *Disputatio*, Smetius.

²⁰⁶ Walaeus, *ENCHI*, 79, 'Fidem autem & opera simul non posse consistere, tanquam eiusdem rei causas, Apostolus expresse asserit ad Rom.4:4,5. Qui operatur, merces ei non imputatur secundum gratiam, sed secundum debitum; qui vero non operatur, sed credit, &c.'

²⁰⁷ Muller, *Dictionary*, 153, s.v. causa.

²⁰⁸ Walaeus, *LCWIL*, 410. 'Ergo gratia per quam justificamur, est eadem cum gratia per quam renovamur. Resp. Est quidem eadem si spectemus causam efficientem regenerationis & justificationis; sed non ideo sequitur, ergo est eadem formaliter & reipsa.'

4.5. De betekenis van het structuurwoord 'simul' in context

Tenslotte wil ik in deze laatste paragraaf de voorlopige stand van zaken opmaken. Hoewel het structuurwoord 'simul' bedoeld is om ongelijke zaken *gelijkelijk* te laten samengaan tot een bepaald doel, blijkt dat Walaeus met *simul* zeer sterk in de éénheid het onderscheid al *beschrijvend* benadrukt tussen vergeving en vernieuwing. Hij gebruikt twee apart beschreven definities voor rechtvaardiging en vernieuwing en laat het geloof dat ziet op het bijzondere voorwerp van het geloof het verbindingspunt zijn tussen rechtvaardiging en vernieuwing. Er doet zich een veelvuldig gebruik voor van het structuurwoord 'simul', waarbij het opvalt dat *simul* veel vaker functioneert als een *conceptuele* onderscheiding, zonder dat het ook ervaren kan worden als waarneming van het geloof (*sensus fidei*). Veelzeggend was voor mij de vaststelling dat de eerste daad van God alleen bij God bekend is (*soli Deo noto*) en dat daarmee de gereformeerde opvatting van habitus niet behoort tot de categorie van de ervaring, terwijl het geloven (*credere*) uit die habitus getrokken door de Heilige Geest wel behoort tot de categorie van de ervaring. De habitus leer van de katholieken als een *geoefende gewoonte* is mijns inziens een andere opvatting.

Als men niet weet welke theologische waarden men zoekt te bewaken of wie de confessionele opposanten zijn, die op deze waarden afdingen, zal men meer moeite moeten doen om de gereformeerde positie en samenhang te reconstrueren vanuit de gereformeerde Scholastiek. Als onderzoeker vond ik een weg door vanuit het geheel te denken en het geheel vele malen digitaal te doorzoeken om vervolgens de meest onwaarschijnlijke uitleg weg te strepen en het meest waarschijnlijke over te houden.

Er zijn bepaalde punten waarin de éénheid in de *beschrijving* sterker blijkt en bepaalde punten waarin het onderscheid blijkt. Vergeving en vernieuwing zijn één in de zaak als het gaat om de oorzaak en het doel, maar in *de wijze waarop* zij samengaan ligt er logisch een *scherp beschreven* onderscheid in de eenheid.

Hoofdstuk 5 Positievergelijking, debat en evaluatie

Nadat in hoofdstuk 3 en 4 een positief thetische uiteenzetting gegeven is van de katholieke positie vertegenwoordigd door Bellarminus en de gereformeerde positie door Walaeus over de vergeving en de vernieuwing en hun onderlinge samenhang, wordt in dit hoofdstuk de beide confessionele posities met elkaar vergeleken met de wederzijdse argumenten als confessionele opponenten. In hun werkzame leven is geen direct debat gevoerd. Daar heeft zeker twintig jaar tussen gezeten. Bellarminus (1542-1621) schreef zijn hoofdwerk rond 1590 in de periode tussen Calvijn (1509-1564) en Walaeus (1573-1639) in. Bellarminus reageerde o.a. op Calvijn, Luther, Melanchthon en Chemnitz en Walaeus reageerde weer op Bellarminus. Niettemin zijn de wederzijdse voornaamste argumenten bekend, wie ook maar deze positie destijds kon vertegenwoordigen. Het zal daarom een door mij geregisseerd klein debat worden.

Voordat de vergelijking van argumenten tussen elkaars positie zal plaatsvinden, wil ik eerst de posities van Bellarminus en Walaeus samenvatten uit hoofdstuk 3 en 4 in de vorm van een tabel. Vervolgens volgt een tweede tabel waarin de argumenten van bezwaren naar elkaar parallel gezet worden en zullen een aantal Schriftplaatsen de revue passeren. Daarna zal de eindconclusie plaatsvinden met de reflectie op mijn onderzoeksvragen. Deze terugkoppeling naar mijn onderzoeksvragen uit hoofdstuk 1 zullen beantwoord worden naar aanleiding van de uitkomst van dit kleine debat.

5.1. De samenvatting van de katholieke en gereformeerde positie

Tabel 2. Samenvatting van posities

Katholieke positie		Gereformeerde positie
Vergeven en vernieuwen worden gelijktijdig (<i>simul</i>) gewerkt en zijn in de zaak (<i>res</i>) één.	1. =	Vergeven en vernieuwen worden gelijktijdig (<i>simul</i>) gewerkt en zijn in de zaak (<i>res</i>) één.
Het structuurwoord 'simul' als <i>gelijktijdigheid</i> is bedoeld om zowel de éénheid als het onderscheid in de éénheid te benadrukken.	2. =	Het structuurwoord 'simul' als <i>gelijktijdigheid</i> is bedoeld om zowel de éénheid als het onderscheid in de éénheid te benadrukken.
Het structuurwoord 'simul' is opgenomen <i>binnen de ene definitie</i> van vergeving en vernieuwing om extra de éénheid van deze combinatie te bedrukken.	3. ≠	Het structuurwoord 'simul' is <i>buiten de twee definities</i> van rechtvaardiging en vernieuwing gehouden om scherper het onderscheid te handhaven in deze combinatie.
De theologische deugden van geloof, hoop en liefde zijn alle drie opgenomen in deze definitie.	4. ≠	Alleen geloof is opgenomen in de definitie van toerekening en nauw betrokken bij de vernieuwing.
Het structuurwoord 'simul' is relatief weinig gebruikt, om belangrijke theologische waarden veilig te stellen en alle accent op éénheid te leggen.	5. ≠	Het structuurwoord 'simul' is relatief dikwijls gebruikt, om bepaalde theologische waarden veilig te stellen en door extra toegevoegde conceptuele onderscheidingen, zonder het ervaringsaspect, alle accent op het beschreven onderscheid te leggen.

Toelichting: het teken '=' geeft aan de overeenstemming; met schuine streep het verschil.

Tabel 2. (vervolg) Samenvatting van posities

Katholieke positie		Gereformeerde positie
Vergeving en vernieuwing is één genade. Voorkomende term: rechtvaardigmaking.	6. ≠	Vergeving als toerekening en vernieuwing zijn twee soorten genade. Voorkomende termen als: 'de genade van de wedergeboorte' en 'de genade van de rechtvaardigmaking'.
Vergeven wordt nauw met vernieuwen uitgelegd; vergeven is beslist niet synoniem met toerekenen; toerekenen kan overbodig worden gemaakt.	7. ≠	Vergeven wordt nauw met toerekenen uitgelegd; vergeven is vrijwel synoniem met toerekenen; toerekenen is beslist noodzakelijk.
Vernieuwing kent een integrale volmaaktheid, die vanuit menselijk oogpunt volmaakt is.	8. ≠	Vernieuwing is geheel onvolmaakt en kan niet rechtvaardig stellen voor God
Ongelijktijdigheid: <i>toerekening & vernieuwing</i> .	9. ≠	Gelijktijdigheid: <i>toerekening & vernieuwing</i> .
Ongelijktijdigheid: <i>vernieuwing & doodzonde</i> .	10. ≠	Gelijktijdigheid: <i>toerekening & doodzonde</i> .
Gelijktijdigheid: <i>geloof & werken</i> binnen de vernieuwing.	11. ≠	Ongelijktijdigheid: <i>geloof & werken</i> binnen de vernieuwing.
Nadruk op de vele morele habitussen (<i>habitus morales</i>) als geoefende gewoonten.	12. ≠	Nadruk op de ene, ongedeelde (individueel) ingestorte bovennatuurlijke habitus (<i>habitus supernaturales</i>) met een onkenbaar en kenbaar aspect.

5.1.1. Tussenbalans

In deze vergelijkingstabel is goed te zien dat de aanvankelijke overeenkomsten al snel leiden tot verschillen. Vervolgens wordt het structuurwoord 'simul' in de *beschrijvingen* wel en niet opgenomen. Dit leidt tot een verdere beschrijving in strikte zin of in ruimere zin van de gelijktijdigheid tussen vergeving en vernieuwing. Een meer ruime zin van beschrijven vraagt *meer* onderscheidingen met *simul* om éénheid en onderscheid gelijktijdig vast te houden. Van belang is op te merken dat bepaalde gereformeerde onderscheidingen voor een deel wel en niet corresponderen met de werkelijkheid of de ervaring. Onder de grote noemer van de gelijktijdigheid van vergeving en vernieuwing treden aan beiden kanten verschillende ongelijktijdigheden op, waardoor het vermoeden bevestigd wordt, dat er meer aan hand is, dan alleen overeenkomsten. Ook de connotaties van de begrippen en de samenhang van de begrippen spelen een rol. Het gezichtspunt waarvandaan naar de zaak van vergeving en vernieuwing gekeken wordt blijkt van groot belang te zijn.

Deze tabel van beide posities wordt samengevat met een hoofdbezwaar naar elkaar. De katholieken bestreden de gereformeerden op het punt dat zij vergeving als toerekening en vernieuwing scheiden (*separare*)²⁰⁹ De gereformeerden op hun beurt stelden dat de katholieken vergeving en vernieuwing vermengden (*confundere*).²¹⁰

²⁰⁹ Bellarminus, *DCHBL*, 1052/1053, 'Nam secundum Ecclesiae Catholicae doctrinam haec duo separari nequeunt, cum una, & eadem gratia per Christi meritum nobis infusa.'

²¹⁰ Walaecus, *LCWIL*, 412 'Fatetur id, per renovationem, quam illi hic perpetuo confundunt cum justificatione: & huc fere pertinent omnes loci a Bellarm. producti.'

In de volgende tabel worden de argumenten uitgewisseld vanuit hun bezwaren.

5.2. De vergelijking van bezwaren tegen elkaars positie

Tabel 3. positievergelijking van bezwaren

Katholieke positie		Gereformeerde positie
Genade als gunst (<i>favor</i>) en gave (<i>donum</i>) zijn twee gelijke effecten van één oorzaak. Wie meent door <i>louter</i> gunst, dus zonder gave gered te worden, die is vervloekt (<i>anathema</i>)	1. →	Genade als gunst (<i>favor</i>) en gave (<i>donum</i>) zijn onderscheiden en verhouden zich als oorzaak tot effect. Dit onderscheid is ontleend aan: Romeinen 5:15 ‘... de genade (<i>χάρις</i>) Gods, en de gave (<i>δωρεα</i>) door de genade (<i>χάρις</i>)...’ Annotatie 43 zegt bij het woord ‘genade’, dat is: ‘gunst.’
De vernieuwing is volmaakt, in de zin van compleet in geloof, hoop en liefde. God kijkt gelijktijdig over dagelijkse zonden heen (<i>dissimulare</i>)	2. ←	Elke vernieuwing waarin de bijmenging (<i>admiscere</i>) van zonde is, kan niet vrijspreken voor Gods oog. Annotatie 57 op Romeinen 5:19 ‘En deze vernieuwing is in dit leven ook geheel onvolmaakt, ... zodat wij daardoor (door deze vernieuwing: jka) voor God niet rechtvaardig kunnen gesteld worden.’
Romeinen.5:17-19 spreekt over instorting	3. ↔	Romeinen 5:17-19 spreekt over toerekening
Vergeving en vernieuwing zijn twee uiteinden van één beweging of twee gevolgen van dezelfde oorzaak. ²¹¹	4. ←	Vergeving en vernieuwing kunnen niet gelijkelijk samengaan als oorzaken van dezelfde zaak. ²¹² Verggeving heeft prioriteit zoals een hogere oorzaak zich verhoudt tot een lager effect. Deze oorzaak is Christus, die vergeeft als <i>vrijpraak</i> en vernieuwt of rechtvaardig <i>maakt</i> naar analogie van ‘bloed en water’ uit 1 Johannes 5:6. ²¹³
Deze oorzaak is Christus die rechtvaardig <i>maakt</i> op een fysieke wijze, Jesaja 53:11.		
In de optiek van Bellarminus is niet elke rechtvaardige aan elkaar gelijk. De ene kan rechtvaardiger zijn dan de ander. ²¹⁴	5. ↔	In de optiek van Walaeus zijn alle gerechtvaardigden gelijk in ‘de Evangelische belofte aan alle gelovigen’ zoals Joh.5:24.

²¹¹ Bellarminus, *DCHBL*, 1034/1035, ‘Quod si Concilium in eodem loco separatim meminit remissionis peccatorum, & infusionis gratiae; id fecit, non ut significaret, duplicem esse causam formalem justificationis, sed ut indicaret, duos esse terminos eius motus, qui dicitur justificatio, sive duos effectus eiusdem causae; ...’

²¹² Walaeus, *ENCHI*, 79, ‘Fidem autem & opera simul non posse consistere, tanquam eiusdem rei causas, Apostolus expresse asserit ad Rom.4:4,5. Qui operatur, merces ei non imputatur secundum gratiam, sed secundum debitum; qui vero non operatur, sed credit, &c.’

²¹³ *SV57*, 1 Joh.5:6 met annotatie 11 en 12 ‘Deze is het die gekomen is (11) door water en bloed, [namelijk] Jezus de Christus, (12) niet door het water alleen, maar door het water en het bloed.’ 11 ‘De apostel ziet hier op het water en bloed dat uit de doorstoken zijde van Christus gevloeid is, waarvan Johannes alleen gewag maakt, Joh.19:34,35 en verhaalt dat weder hier, om te toonen dat daarin een verborgenheid is, namelijk dat van hem vloeit het water van den Heiligen Geest, waardoor wij gereinigd en wedergeboren worden, en dat door het uitstorten van zijn bloed aan het kruis ons is verworven de verzoening met God en de vergeving onzer zonden. ...’ 12 ‘Dat is, Hij is gekomen om niet alleen de weldaad der wedergeboorte of der reiniging onzer verdorven natuur, maar ook de weldaad der rechtvaardigmaking of verzoening met God tezamen teweeg te brengen, door zijn Geest en bloed, welke twee weldaden van elkander niet worden gescheiden.’

²¹⁴ Bellarminus, *DCHBL*, 1162/1163, ‘Non esse omnes justos inter se pares.’

Tabel 3. (vervolg) positievergelijking van bezwaren

Katholieke positie

Gereformeerde positie

Rom.3:20 Daarom zal uit de werken der wet geen vlees (40) gerechtvaardigd worden voor Hem; want door de wet is de kennis der zonde.

Rechtvaardigen betekent genade instorten en niet toerekenen.

6. Annotatie 40 ‘Hetwelk niet betekent rechtvaardigheid of heiligheid instorten; want het zou geen zin hier hebben, geen vlees kan de rechtvaardigheid ingestort worden voor God; maar het betekent voor Gods oordeel van de verdoemenis vrijgesproken, en voor rechtvaardig gehouden worden.’

Tegenwerping: ‘Maar nergens wordt er in de Schrift gezegd dat Christus gerechtigheid ons wordt toegerekend.’²¹⁵

7. Antw.: ‘Ook al wordt dit niet met zoveel woorden gezegd, toch wordt het met synoniemen (*aequivalentia*) gezegd. En al wordt het niet gezamenlijk gezegd, het wordt wel afzonderlijk gezegd, dat de gerechtigheid ons wordt toegerekend, en dat onze gerechtigheid in Christus is.’²¹⁶

Rom.3:24 En worden (48) om niet (*δωρεαν*) gerechtvaardigd, uit zijne genade, door de verlossing, die in Christus Jezus is.

Het bijwoord ‘om niet’ of gratis (*δωρεαν*) sluit eigen verdiensten wel en niet uit. Dit woord kan op twee manieren worden opgevat; òf tegengesteld aan verdienste van evenwaardigheid (*condigno*) of van verdienste van congruentie (*congruo*)²¹⁷ òf eigen verdienste van onszelf en niet van God.²¹⁸

8. Het bijwoord ‘om niet’ of gratis (*δωρεαν*) sluit alle eigen verdienste uit. ↔ Annotatie 48: ‘Gr. tegeefs; dat is, door enkele gifte, zonder enige verdienste.’

Het woord ‘genade’ moet in Rom.3:24 opgevat worden als een inwendige (*internus*) gave van genade. Want anders is het woord ‘door’ overbodig. En het is onmogelijk dat iemand rechtstreeks door de gunst van God wordt gerechtvaardigd.

9. In de Grieks staat het woordje ‘door’ er niet. Er kan wel gezegd worden dat wij door de genadige welwillendheid (*benevolentia*) of goedgunstigheid van God gerechtvaardigd worden. ← →

Maar het woord ‘gratis’ sluit de verdiensten uit die ons van onszelf toekomen, maar niet de gaven van God, zoals liefde, berouw en dergelijke, anders zou het (woord ‘gratis’: jka) ook het geloof uitsluiten.²¹⁹

Het woordje ‘om niet’ (*δωρεαν*) is toegevoegd om te laten uitkomen dat genade niet afhangt van een waardigheid in de mens.²²⁰

²¹⁵ Walaeus, *LCWIL*, 427, ‘Obj. At nusquam in Scripturis dicitur nobis imputari Christi justitia.’

²¹⁶ Walaeus, *LCWIL*, 427, ‘Etsi totidem verbis hoc non dicatur, tamen aequivalentibus dici, jam antea demonstratum: & etsi conjunctim non dicatur, tamen separatim dicitur, nobis imputari justitiam, & justitiam nostram esse in Christo.’

²¹⁷ McGrath, *Iustitia*, 328, s.v. meritum de congruo et condigno.

²¹⁸ Bellarminus, *DCHBL*, 1012/1013.

²¹⁹ Bellarminus, *DCHBL*, 992/993 ‘Illud autem GRATIS excludit merita, quae sunt nobis ex nobis, non autem dona Dei, qualis est dilectio, paenitentia, & similia, alioqui excluderet etiam fidem ...’

²²⁰ Walaeus, *LCWIL*, 410.

5.2.1. Tussenbalans

Er is niet alleen sprake van een katholiek anathema, maar ook van een publiek opgeschreven, maar onuitgesproken 'protestants anathema' in de Statenbijbel. De katholieke positie verwijt de protestantse positie een louter juridische vrijspraak, zonder vernieuwing en andersom wordt een geheel onvolmaakte vernieuwing verweten, wat in Gods oog niet op vrijspraak kan rekenen.

Bellarminus wilde in de oorzakenleer de vergeving en de vernieuwing gelijk laten zijn en gelijkelijk waarderen als twee gelijke horizontale uiteinden of grenzen van één beweging, vandaar ook de nauw beschreven éénheid. Voor Walaeus daarentegen waren vergeving en vernieuwing niet twee gelijke effecten. Vergeving en vernieuwing verhouden zich als twee verticale en ongelijke zaken met een hogere oorzaak en een lager gevolg, al erkent hij de wisselwerking tussen beide wel. Dit correspondeert ook met het scherpe onderscheid in de beschrijving.

Dit kleine debat kenmerkt zich sterk door de verschillende uitleg van verbindingswoorden zoals voorzetsels en bijwoorden. Het Griekse partikel *δωρεαν* wordt uitgelegd als gratis, 'te geefs', 'om niet' of vrijelijk. Walaeus wil daarmee de aard van de rechtvaardiging benadrukken als louter onverdiende genade zonder enige waardigheid in de mens, terwijl Bellarminus ambivalent blijft in zijn uitleg dat rechtvaardiging als gratis rechtvaardiging wel en soms ook niet genade nodig heeft. Het andere voorbeeld illustreert dat wanneer men het niet eens kan worden over de connotatie van een woord als 'rechtvaardigen' de directe context erbij wordt gehaald.

5.3. Conclusies

In deze eindconclusie over de hoofdstukken 3, 4 en 5 wil ik de resultaten van dit onderzoek in het kort beschrijven. Wat is de opbrengst van het onderzoek naar de gelijktijdigheid van vergeving en vernieuwing?

- dat het structuurwoord 'simul' als gelijktijdigheid zowel gebruikt wordt om gelijktijdig de éénheid als het onderscheid van de termen te benadrukken.
- dat vergeving en vernieuwing gelijktijdig gewerkt worden is zowel waar bij katholiek als protestant.
- dat vergeving en vernieuwing in werkelijkheid één zijn, maar zeer onderscheiden beschreven kunnen worden.
- dat de connotaties van de beide termen ook in verband staan met de samenhang in de context is helder.
- dat Bijbelinterpretatie een grote rol speelt vooral bij de verbindingswoorden is ook duidelijk.
- dat het opsporen van ongelijktijdigheden de verschillen inzichtelijk maakt.
- dat het gezichtspunt waarvandaan men kijkt belangrijk is in verband met de visie op volmaaktheid.
- dat er een pijnpunt ligt tussen het structurele alles ineens karakter van de toerekening en het incidentele karakter van vergeving.
- dat er een pijnpunt ligt in de visie dat toerekening en vernieuwing elkaar complementeren of uitsluiten.
- dat de visie op de leer van de Doop en de Zondeleer medebepalend zijn voor de rechtvaardigingsleer.

Bellarminus had mijns inziens richting de protestanten wel een punt, door te stellen dat wie God rechtvaardig stelt, Hij ook tegelijk vernieuwt. De latere gereformeerden leerden dezelfde werkelijkheid, maar dat was in hun scholastieke *beschrijving* niet gemakkelijk inzichtelijk vanwege het meervoudige gebruik van logische onderscheidingen zonder de daaraan verbonden ervaringswerkelijkheid. Wie de gereformeerde scholastiek als onderwijsmethode niet kent en kennis maakt met teksten van Walaeus zal ontoegankelijkheid ervaren waarom hij het omschreef zoals hij het omschreef. Alleen wanneer de positie van de confessionele opponent in het vizier komt, werden de argumenten en tegenargumenten inzichtelijk voor mij. Tegelijk bleek ook dat Bellarminus voor de gereformeerden een geduchte tegenstander was.

Bellarminus stelde terecht: Een rechter is nog geen zaligmaker. (zie par 3.2) Want een Zaligmaker is rechter en arts tegelijk (zie de spiegelpagina). Walaeus stelde vernieuwing voor als een effect van de rechtvaardiging, maar beslist niet als oorzaak of mede oorzaak van de rechtvaardiging. Dit bleek nog niet helemaal afdoende te zijn. Want in dat geval zou logisch de rechter toch voorafgaan aan de arts en zouden rechter en arts niet gelijktijdig optreden. Wilde de arts gelijktijdig opereren met de rechter, dan zou ook de arts logisch moeten voorafgaan aan de rechter. Op dit punt stelde Walaeus een medische daad van God 'zonder ons, in ons.' (zie par. 4.3) Deze daad had net als de rechtvaardiging een ongedeeld karakter, maar Walaeus liet deze daad in haar eerste daad alleen kenbaar zijn door God en niet door mensen.

5.3.1. Voorzetten voor vervolgonderzoek

Voor mezelf ontdekte ik, terwijl ik op zoek was naar iets anders, dat er blijkbaar een sterk verband bestaat tussen de kerkelijke leeropvatting over de zonde en de leeropvatting over de doop, in relatie tot de katholieke rechtvaardigingsleer. Dit valt buiten het kader van mijn onderzoek, maar is het onderzoeken waard.

Het zou ook heel interessant zijn om de protestantse en katholieke opvatting van de *habitus fidei* in al zijn schakeringen te onderzoeken. Via de leer van de *epistemologie* zou wel eens meer licht geworpen kunnen worden op dat wat verbindt, dan dat wat scheidt.

5.4. Evaluatie

In deze paragraaf wil ik terugkoppelen naar mijn onderzoeksvragen (par. 1.3) In het begin van mijn onderzoek kwam de volgende formulering van mijn onderzoeksvraag en probleemstelling tot stand:

Op welke manier functioneerde het structuurwoord 'simul' als gelijktijdigheid in de verhouding vergeving en vernieuwing in de confessionele opvattingen van Robertus Bellarminus (1542-1621) en Antonius Walaeus (1573-1639)? Dit met het oog op de vraag op welke manier het uitgangspunt in de gemeenschappelijke Verklaring over de rechtvaardigingsleer (1999), namelijk dat vergeving en vernieuwing 'gelijktijdig' gewerkt worden, een 'draagkrachtige basis kan zijn voor kerkelijke opheldering' tussen katholieken en protestanten.

Deze onderzoeksvraag en ook probleemstelling spitste zich toe in twee deelvragen:

1. Kan de opvatting dat vergeving en vernieuwing gelijktijdig gewerkt worden, een *eerste* draagkrachtige basis zijn voor deze opheldering tussen katholieken en lutheranen?
2. Als deze gelijktijdigheid een eerste draagkrachtige basis kan zijn, is deze basis dan ook een *voldoende* draagkrachtige basis voor deze opheldering?

Het woord 'voldoende' wil ik laten functioneren als een aangelegde maat om 'de draagkrachtige basis voor opheldering' tussen katholiek en lutheraan te wegen. De weging zal alleen plaatsvinden op het punt van de gelijktijdigheid. Deze marginale toetsing zal plaatsvinden vanuit een andere invalshoek, namelijk de gereformeerde Orthodoxie, waarbij ik mij afvraag of deze gelijktijdigheid tussen vergeving en vernieuwing niet te algemeen gesteld is en het structuurwoord 'simul' een *nadere bepaling* nodig heeft.

5.5. Beantwoording van de deelvragen

Wanneer beide posities en het geregisseerde debat tussen Bellarminus en Walaeus over de gelijktijdigheid van vergeving en vernieuwing in oenschouw worden genomen, welke antwoorden komen dan naar voren of juist niet.

Ad.1 Het antwoord op de tweede deelvraag is bevestigend. Het kan een *eerste* draagkrachtige basis zijn voor deze opheldering.

In het algemeen kan vastgesteld worden dat zowel Bellarminus als Walaeus leerden dat vergeving en vernieuwing gelijktijdig gewerkt worden en in de zaak (*res*) één zijn. (par. 5.1.) Bellarminus neemt *simul* op in de definitie van rechtvaardiging en versterkt daarmee nadrukkelijk de éénheid van vergeving en vernieuwing in de *beschrijving*. De oorzakenleer dat vergeving en vernieuwing twee uiteinden zijn van één beweging of twee effecten van één oorzaak correspondeert met deze nadruk op beschreven éénheid.

Walaeus neemt *simul* niet op in zijn twee definities van rechtvaardiging en vernieuwing, maar verzekerd herhaaldelijk dat zij *simul* worden gewerkt en niet te scheiden zijn, hoewel zijn beschrijving van *simul* in brede zin gebeurt. De oorzakenleer dat vergeving en vernieuwing zich bij hem verhouden als hogere oorzaak tot een lager effect in een onlosmakelijk verband met elkaar, past bij deze beschrijving.

Deze *eerste* draagkrachtige basis voor kerkelijke opheldering tussen katholieken en protestanten, namelijk gereformeerden of luthersen kan inderdaad gelegd worden. De tweede deelvraag, nadat de eerste deelvraag positief beantwoord is, vraagt meer aandacht.

Ad. 2 Het antwoord op de tweede deelvraag is ontkennend. Deze gemeenschappelijke Verklaring (1999) kan niet gemakkelijk een *voldoende* draagkrachtige basis zijn voor deze opheldering. Dit antwoord wordt als volgt toegelicht.

Wanneer de posities van Bellarminus en Walaeus verdisconteerd worden in deze beantwoording, dan wordt de algemene gelijktijdigheid tussen *vergeving & vernieuwing* niet consequent gehanteerd bij Bellarminus. Deze algemene gelijktijdigheid gaat niet samen met de concrete gelijktijdigheid van *loutere toerekening & vernieuwing* en gaat ook niet samen met de concrete gelijktijdigheid van *doodzonde & vernieuwing*. (par.3.4)

Bij Walaeus gaan *loutere toerekening & vernieuwing* en *doodzonde & vernieuwing* wel samen, maar bij hem vindt een concrete ongelijktijdigheid plaats tussen *geloof & werken* als inconsequentie. *Geloof & werken* kunnen volgens hem niet twee *gelijke* zaken zijn. Daar staat tegenover dat Bellarminus juist wel de gelijktijdigheid bevestigt tussen *geloof & werken* als twee *gelijke* zaken.

Wanneer naar de diepere reden wordt gezocht waarom onder de grootste noemer van de gelijktijdigheid van *vergeving & vernieuwing* zich andere ongelijktijdigheden bevinden, dan kan het volgende in dit verband vastgesteld worden.

Bij Bellarminus gaan zijn twee ongelijktijdigheden over de betekenis en de acceptatie van het woord toerekenen (*imputare*). Hij verbindt vergeven niet met toerekenen maar verbindt vergeven sterk met vernieuwen als twee uiteinden van één beweging. De vergeving is volmaakt in de doop gegeven. De vernieuwing is ook volmaakt in de complete delen van geloof, hoop en liefde in mensen oog. Daarom is de vergeving als toerekening overbodig of kan overbodig gemaakt worden. Bellarminus erkent de toerekening wel (zie informatieblad).

Bij Walaeus gaat zijn ongelijktijdigheid over de unieke betekenis van het geloof ten opzichte van de werken. Hij verbindt vergeven niet direct met vernieuwen, maar verbindt vergeven allereerst en ook sterk met toerekenen. Toerekenen is de hogere oorzaak en vernieuwen is het lagere effect. De toerekening is volmaakt in het eenmalige offer van Christus. De vernieuwing is geheel onvolmaakt in Gods oog. Daarom is de toerekening noodzakelijk. De loutere toerekening is niet gescheiden van de vernieuwing (zie informatieblad). Het geloof is het belangrijkste instrument om op deze toerekening te zien, boven liefde en hoop.

Tussenbalans: door de verschillende connotaties van de termen, toerekening, vergeving en vernieuwing en de zaak waar deze termen naar verwijzen, kan niet gemakkelijk een *voldoende* draagkrachtige basis gevonden worden voor deze opheldering. De volgende opvattingen spelen een rol:

- de opvatting van het onderscheid tussen vergeven en toerekenen.
- de opvatting van wat volmaaktheid is als absolute en integrale volmaaktheid, door welk oog gezien.
- de opvatting van de aard van de zondeleer, met name de begeerlijkheid uit Romeinen 7.

Deze opvattingen zullen in het kader van mijn onderzoek niet verder uitgewerkt kunnen worden. Er is meer nodig voor een *voldoende* draagkrachtige basis voor opheldering in een *nadere bepaling*. Een aantal voorzetten voor een *nadere bepaling* kunnen gegeven worden.

5.6. Nadere bepaling

Naar aanleiding van de drie in paragraaf 5.5 genoemde opvattingen wil ik vanuit mijn onderzoek naar Bellarminus en Walaeus een aantal nadere bepalingen formuleren, die vervolggesprekken kunnen stimuleren.

1. De gemeenschappelijke Verklaring (1999-2019) laat in de hoofdtekst het woord *toerekenen* achterwege, terwijl vergeving veelvuldig voorkomt. Lijkt toerekening hier een bedreiging te zijn voor de vernieuwing en is de vergeving geen bedreiging voor de vernieuwing? Dit zal kritische protestanten niet kunnen overtuigen. In de bronnen van deze Verklaring is ook gesteld wat rechtvaardiging niet is. Dit blijkt uit de woorden: 'Rechtfertigung ist darum keine rechtliche Fiktion'²²¹ De vraag kan hier gesteld worden: als incidentele vergeving over concreet beleden zonden, hoewel bij herhaling, geen fictief karakter zou hebben, waarom zou de structurele toerekening van Christus over alle zonden ineens en voorgoed dan wel een fictief karakter hebben? De nadere bepaling zou kunnen zijn: wie vergeving ontvangt, ontvangt *simul* ook toerekening. Dan kunnen de twee ongelijktijdigheden van *loutere toerekening & vernieuwing* en *doodzonde & vernieuwing* opgeheven worden. Wanneer nu de gemeenschappelijke Verklaring inzet met de gelijktijdigheid tussen vergeving en vernieuwing van katholieken en lutheranen, dan scheidt het woord 'vergeving' verwarring. Een nadere bepaling in de *verwoording* zou dan zijn: wie de toerekening ontvangt, ontvangt *simul* ook de vernieuwing.
2. In mijn onderzoek kwam sterk naar voren dat Bellarminus de vernieuwing absoluut volmaakt achtte en dat deze vernieuwing eigen zelfstandigheid zou kunnen hebben tegenover de toerekening. Bij Walaeus kwam sterk naar voren dat hij de toerekening absoluut volmaakt achtte en dat hij de volmaakte vernieuwing in de eerste daad van God gelijktijdig ook noodzakelijk achtte. Walaeus achtte de vernieuwing in de tweede daad tussen God en mens, geheel onvolmaakt vanuit Gods oogpunt gezien. Kan het niet nuttig zijn voor het godsdienstgesprek tussen katholiek en protestant om een oplossing te zoeken via de *epistemologie*? Er zou eens onderzoek gedaan kunnen worden naar de katholieke en gereformeerde opvatting van het *habitus* begrip. Wie weet, overtuigt het kritische katholieken. De nadere bepaling zou hierin kunnen zijn: de gedeeltelijke vernieuwingen komen van God tot mensen op de wijze van volmaakte toerekening en volmaakte vernieuwing.
3. In de gemeenschappelijke Verklaring is gesteld dat de zonde als 'Konkupsienz' na de doop niet meer gezien wordt als scheidingsmakend tussen God en mens en daarmee niet meer als 'Sünde im eigentlichen Sinne', hoewel de 'lebenslanges Kampfes' blijft.²²² De vraag kan hier gesteld worden: als de toerekening een fictief karakter (zie noot 221) zou hebben, heeft dan de aanname dat de begeerte uit Romeinen. 7 door de doop wordt weggenomen ook geen fictief karakter? Het onmiddellijke karakter van de toerekening zou in dit geval net zo gewaardeerd moeten worden als het onmiddellijke karakter van de doop. Hierover zou het mijns inziens goed zijn zich te bezinnen.

²²¹ GRLKD, par.1.4, 24, 'Rechtfertigung ist darum keine rechtliche Fiktion.'

²²² GRLKD, par.1.4, 24.

Als de actuele begeerte in hen die gerechtvaardigd zijn & vernieuwd worden zoals in Romeinen 7 nog *wel* beschouwd moet worden als werkelijke zonde, dan kan het belang van de leer van de toerekening ook toenemen in de godsdienstgesprekken. Wel is het waar dat de katholieken de toerekening in de uitdrukking '*simul justus et peccator*' nog zien als een inperking van 'Wirklichkeit des Heils,' maar de toerekening kan geen *inperking* zijn wanneer de zondige begeerte van Romeinen 7 op waarde wordt geschat. Waar de toerekening is, ondanks deze actuele begeerte, daar is het heil werkelijkheid.

NAWOORD

In mijn voorwoord ben ik begonnen met annotatie 57 op Romeinen 5:19 als ontbrandingsmoment en irritatiemoment en daarmee wil ook mijn onderzoek afsluiten. Dit irritatiemoment is helemaal verdwenen. Er is bij mij een helder inzicht ontstaan dat deze annotatie gefunctioneerd heeft als een onuitgesproken ‘protestants anathema’ voor het eerst vastgelegd in een publiek document, namelijk de Statenbijbel van 1637.

Annotatie 57: En deze vernieuwing is in dit leven ook geheel onvolmaakt, ... zodat wij daardoor (door deze vernieuwing: jka) voor God niet rechtvaardig kunnen gesteld worden.

Het rooms-katholieke anathema van Trente (1545-1563), sprak uit in tegenovergestelde vorm:

Canon 11: Als iemand ten onrechte zegt dat we gerechtvaardigd zijn, hetzij door de toerekening van de gerechtigheid van Christus alleen, of door de vergeving van zonden alleen, met uitsluiting van de genade en naastenliefde die door de Heilige Geest in hun hart wordt verspreid en eraan hecht, of zelfs dat de genade waardoor wij gerechtvaardigd worden is slechts de gunst van God: hij zij vervloekt.

Canon 12: Als iemand zegt dat het rechtvaardigend geloof niets anders is dan het vertrouwen in de goddelijke barmhartigheid, in de vergeving van de zonden om Christus' wil, of dat dit vertrouwen het enige is waardoor we gerechtvaardigd worden, hij zij vervloekt.²²³

Het onuitgesproken ‘protestantse anathema’ is mijns inziens nog steeds waardevol, niet in het minst naar mezelf en de Hervormde gereformeerde piëtistische traditie waarin ik ben opgegroeid. Het is een spiegel waarin kerkelijk Nederland te midden van de verkrumelde kerken met kerkeigen uitleg ook regelmatig zou moeten kijken. Dit ‘protestantse anathema’ kan functioneren als een opscherping naar twee kanten. Wie meent gerechtvaardigd of vrijgesproken te zijn zonder vernieuwing leeft verloren en wie meent vernieuwd te worden zonder gerechtvaardigd of vrijgesproken te zijn of zonder uit zijn of haar vrijspraak te leven, leeft ook verloren.

Het was een eyeopener voor mij om in de voorbereiding bij Alistar McGrath over een theologisch *novum* te lezen bij de Protestanten, dat niet eerder in de kerkgeschiedenis was voorgekomen.²²⁴ Het nieuwe zou zijn een zuiver forensische of juridische opvatting van de rechtvaardiging als *acceptilatio*. Het komt neer op een zuiver verbaal besluit van vrijspraak *in foro divino* zonder een *real change* in mensen. Dit vertelde mij veel over de ijver van de gereformeerden om ook de nieuwe logische onderscheidingen in te voeren omtrent bijvoorbeeld het *habitus* begrip om theologisch gevoelige waarden te beschermen. Als voorbeeld zou kunnen dienen de bescherming van de daden van God in de mens dat zij niet opgaan in menselijke daden.

Het bevreedt me tegelijk wel en niet dat de disputaties van Bellarminus tegen de kettters, voor zover ik kon nagaan, nooit eerder vanuit het Latijn vertaald zijn binnen de katholieke kerk. De vraag kan gesteld worden of men toch niet zo overtuigd is van dit katholieke standpunt, beducht als men is voor het protestantse standpunt. Deze beduchtheid kan alles te maken hebben met het feit dat het gereformeerde standpunt inhoudelijk erg helder is, hoewel in scholastieke beschrijving. De protestanten op hun beurt bleven zich irriteren aan het rooms

²²³ Denzinger, H., *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, editio undecima, quam paravit Clemens Bannwart, S.J. (Freiburg, B. Herder, 1911), 278. ‘Can. 11. Si quis dixerit, mensen justificari vel sola imputatione justitiae Christi, vel sola peccatorum remissione, exclusa gratia et caritate, quae in cordibus eorum per Spiritum Sanctum diffundatur atque illis inhaereat, aut etiam gratiam, qua justificamur, esse tantum favorem Dei: anathema sit. Can. 12. Si quis dixerit, fidem justificantem nihil aliud esse quam fiduciam divinae misericordiae, peccata remittentis propter Christum, vel eam fiduciam solam esse, qua justificamur: anathema sit.’

²²⁴ McGrath, A. E., *Iustitia Dei, a History of the Christian Doctrine of Justification*, (Cambridge: University Press, 2005, third edition), 215, 217. ‘The Protestant understanding of the nature of justification thus represents a theological novum, whereas its understanding of its mode does not.’

katholieke anathema en zochten zich sterk te maken met vele publicaties tegen Bellarminus als geduchte tegenstander, die niet gemakkelijk te weerleggen was.

Na mijn onderzoek kwam ik tot de conclusie dat Walaeus zich beweegt in het spoor van Calvijn ook als het gaat om de definitie van het geloof en is hij wat mij betreft een gereformeerde Calvinist in Scholastieke gedaante.

De definitie van het geloof zal dus pas juist zijn, als wij zeggen dat het een vaste en stellige kennis is van Gods goedgunstigheid jegens ons, die haar grond vindt in de waarheid van de genadige belofte in Christus en door de Heilige Geest aan ons verstand geopenbaard en in ons hart verzegeld wordt.²²⁵

²²⁵ Calvijn, J., *Institutie, of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, (1559), vertaald door C.A. de Niet, 2e druk, Lib.3, Cap.2, Par.7, Pag.537 (Houten: Den Hertog, 2011). Calvijn, J., *Institutionis Christianae Religionis*, 1559 in: *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia, ediderunt Guilielmus Baum Eduardus Cunitz Eduardus Reuss, Brunsvigae* (apud C.A. Schwetschke et Filium), vol.2, 1864 in: *Corpus Reformatorum*, vol. 30, lib.3, cap.2, par.7, pag.403. 'Nunc iusta fidei definitio nobis constabit, si dicamus esse divinae erga nos benevolentiae firmam certamque cognitionem, quae gratuita in Christo promissionis veritate fundata, per spiritum sanctum et revelatur mentibus nostris et cordibus obsignatur.'

LIJST VAN AFKORTINGEN

GRLKD	Gemeinsame Erklärung zur Rechtfertigungslehre des Lutherischen Weltbundes und der Katholischen Kirche, Genf, 1999
DCHBL	R. Bellarminus, Disputationum de controversiis Christianae fidei adversus huius temporis haereticos, Ingolstadt, 1593
LCW1L	A. Walaeus, Locos Communes, in: Opera Omnia, deel 1, Leiden, 1643 (Latijn)
LCW2L	A. Walaeus, Locos Communes, in: Opera Omnia, deel 2, Leiden, 1643 (Latijn-Oudnederlands)
ENCHL	A. Walaeus, Enchiridion, in: Opera Omnia, Leiden, 1643 (Latijn)
CENSL	Leidse professoren, Censura in Confessionem, Leiden 1626 (Latijn)
CENSN	Leidse professoren, Censuur ofte oordeel, Leiden, 1627 (Oudnederlands)
SYNPL	Leidse professoren, Synopsis Purioris Theologiae, Leiden, 2014-2020 (Latijn-Engels)
ACTDL	Acta et scripta Synodalia Dordracena, Leiden, 1620 (Latijn)
ACTDN	Acta of Handelingen der Nationale Synode, Houten, 1987 (Nederlands)
SV37	Statenbijbel 1637
SV57	Statenbijbel 1657

Literatuurlijst

Primaire bronnen

Acta et scripta Synodalia Dordracena ministrorum remonstrantium in Foederato Belgio. (Harderwijk: Ex Off. Typographi Synodalis, 1620).

Acta of Handelingen der Nationale Synode, in den naam van onze Heeren Jezus Christus, Gehouden door autoriteit der Hoogmogende Heren Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden te Dordrecht in de jaren 1618 en 1619. hierbij zijn ook opgenomen de volledige beoordelingen van de vijf artikelen en de Post Acta of Nabehandelingen naar de oorspronkelijke Nederduitse uitgave onder toezicht van J.H. Donner en S.A. van den Hoorn (Houten, Den Hertog, 1987).

Bellarminus, R., Disputationum de controversiis Christianae fidei adversus huius temporis haereticos, tomus tertius, in: *Opera Omnia*, (Ingolstadt: Ex officina typographica Davidis Sartorii, 1586-1593). [tomi I-III]. University of Oxford, Bodleian Library: Fol. Theta 450, <http://www.alexanderstreet.com> (offline used).

Dordtse Leerregels, in: *De Nederlandse belijdenisgeschriften*, J.N. Bakhuizen van den Brink (red.), (Amsterdam: Ton Bolland, 2e druk, 1976).

Gemeinsame Erklärung zur Rechtfertigungslehre des Lutherischen Weltbundes und der Katholischen Kirche, 31. Oktober 1999, (Jubiläumsausgabe zum 20-jährigen Jubiläum) Lutherischer Weltbund (1999); Päpstlicher Rat zur Förderung der Einheit der Christen (1999); Weltrat Methodistischer Kirchen (2006); Anglikanische Kirchengemeinschaft (2016), Weltgemeinschaft Reformierter Kirchen (2017); Büro für Kommunikation, Genf, Schweiz, 2020.

Hommius, F., De justificatione, disp. 63, in: *LXX Disputationes Theologicae, Adversus Pontificios* (1614).

Walaeus, A., *Censura in Confessionem sive Declarationem Sententiae eorum Qui in foederato Belgio Remonstrantes vocantur, super praecipuis articulis Christianae Religionis* (Leiden: Ex Officina Bonaventurae & Abrahami Elzevir. Acad. Typograph., 1626), a S.S. Theol. Professoribus Academiae Leidensis instituta.

Walaeus A., *Censure ofte oordeel van de professoren der H. theologie, in de Vniversiteyt tot Leyden, over de belijdenisse ofte verclaringe van 't gevoelen der gene, die, inde geunieerde Nederlanden, Remonstranten werden ghenamt, etc.* (Tot Leyden: Voor Bonaventura ende Abraham Elzevier, 1627), door de vier Leidse hoogleraren. Co-auteurs: André Rivet, Johannes Polyander en Antoine Thysius.

Walaeus, A. *Disputatio theologica de justificatione hominis peccatoris coram Deo, Cujus veritatem; sub praesidio Antonii Walaei; publicè defensurus est Bernhardus Smetius*, Ad diem 15. Julii 1620; Lugduni Batavorum: Isaacus Elsevirius.

Walaeus, A., Briefwisseling in: *Opera Omnia*, (Leiden: Ex officina Francisci Hackii, 1643); Antonio Walaeo Fredericus de Vry, Leiden, 27 oktober, 1628; Frederico de Vry Antonius Walaeus, Amsterdam.

Walaeus, A., (1579-1639), Vitam auctoris, Locus Communes S. Theologiae, locus Justificatio, locus regeneratio, Enchiridion Religionis Reformatae, (tomus primus); Epistola et Consilia, Antonio Walaeo Fredericus de Vry, Frederico de Vry Antonius Walaeus (tomus secundus); in: *Opera Omnia*, (Leiden: Ex officina Francisci Hackii, 1643), [tomi I-II], (opus posthumum) <http://www.alexanderstreet.com> (offline used).

Walaeus, A. and others, *Synopsis purioris theologiae / Synopsis of a purer theology: Latin text and English translation Synopsis of a purer theology*, (Leiden: uitgeverij Brill, 2014-2020); 3 delen.

Primaire bronnen via DVD of internet

Calvijn, J. Institutionis Christianae Religionis, 1559 in: *Ioannis Calvinii opera quae supersunt omnia*, ediderunt Guilielmus Baum Eduardus Cunitz Eduardus Reuss, Brunsvigae (apud C.A. Schwetschke et Filium), vol.2, 1864 in: Corpus Reformatorum, vol. 30, DVD, Calvini Opera Database 1.0, edited by: Instituut voor Reformatieonderzoek, Apeldoorn.

Statenbijbel 1637 https://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=_sta001stat04.

<https://www.bijbelsdigitaal.nl/statenvertaling-1637/>.

<https://www.bijbelsdigitaal.nl/view/?bible=sv1637>.

Statenbijbel 1657 (Leerdam: Gereformeerde Bijbelstichting, 2004).

https://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=_sta001stat02.

<https://gbsdigitaal.nl/Default.aspx>.

Secundaire literatuurlijst

Asselt, W. J. van, and others. *Introduction to Reformed Scholasticism* (Grand Rapids: Reformation Heritage Books, eBook, 2011).

Asselt, W. J. van, e.a. *Inleiding in de gereformeerde Scholastiek* (Zoetermeer, Boekencentrum 1998).

Asselt, W.J., e.a. *Scholastic discourse, Johannes Maccovius (1588-1644) on Theological and Philosophical Distinctions and Rules* (Apeldoorn: Instituut voor Reformatieonderzoek, 2009).

Bakker, N.T. *Miskende gratie: Van Calvijn tot Witsius, een vergelijkende lezing, balans van 150 jaar gereformeerde orthodoxie* (Kampen: J. H. Kok, 1991).

Bayer, O., *Living by faith, justification and sanctification* (Minneapolis: Fortress Press, 2017).

Brodrick, James, *Robert Bellarmine, Saint and Scholar* (London, Burns & Oates, 1961).

Calvijn, J., *Institutie, of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, (1559), vertaald door C.A. de Niet, 2e druk (Houten: Den Hertog, 2011).

Denzinger, H., *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, editio undecima, quam paravit Clemens Bannwart, S.J. (Freiburg, B. Herder, 1911).

Graafland, C., *De zekerheid van het geloof, een onderzoek naar de geloofsbeschouwing van enige vertegenwoordigers van Reformatie en Nadere Reformatie* (Amsterdam: Ton Bolland, 1977).

Graafland, C., *Van Calvijn tot Barth, oorsprong en ontwikkeling in de leer der verkiezing in het gereformeerd protestantisme* ('s-Gravenhage, 1987).

Grant, Ryan, *The Autobiography of St. Robert Bellarmine, along with A Guide to Composing Sermons, Sermons on the Annunciation*, Translated from the Latin by Ryan Grant, with a foreword by Fr. Philip Wolfe, FSSP. (Mediatrix Press, eBook, 2016) <https://mediatrixpress.com>.

Grant, Ryan, *A Commentary on the book of psalms*, Translated from the Latin by Ven. John O'Sullivan, D.D. Archdeacon of Kerry (Aeterna Press, eBook, 2015).

Kooter, D.J., In de studeervertrekken van de Statenvertalers, het inwendige wordingsproces van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling, (Ede: Pumbo, eigen beheer, 2017).

McGrath, A. E., *Iustitia Dei, a History of the Christian Doctrine of Justification*, third edition (Cambridge: University Press, 2005).

McGraw, Ryan, *Reformed Scholasticism, Recovering the Tools of Reformed Theology*, (London: Bloomsbury Publishing PLC, T&T Clark Theology, 2019).

Muller, R.A., *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms. Drawn Principally from Protestant Scholastic Theology*, (Grand Rapids: Baker Academic, eBook, second edition, 2017).

Muller, R.A. *The Unaccommodated Calvin. Studies in the Foundation of a Theological Tradition*, (New York: 2000).

Rijk, L.M. *de, Middeleeuwse wijsbegeerte. Traditie en vernieuwing*, (Assen: Gorcum B.V., Koninklijke van 1981).

Zwanepol, K., *Gemeenschappelijke Verklaring over de Rechtvaardigingsleer*, (vert. door K. Zwanepol van: Gemeinsame Erklärung zur Rechtfertigungslehre des Lutherischen Weltbundes und der Katholischen Kirche, 31. Okt. 1999), internetpublicatie, met toestemming van de St. Lutherse Uitgeverij en Boekhandel, Den Haag https://www.oecumene.nl/files/Documenten/Gemeenschappelijke_Verklaring.pdf?ml=0&iFrame=0.

Zwanepol, K., *Papieren consensus over rechtvaardiging, prof. Zwanepol over de rooms-lutherse verklaring* (artikel in het Reformatorisch Dagblad, kerkelijk leven, pag. 2, 4 april 1998) <https://www.digibron.nl>.

Artikelen

Asselt, W.J. 'Reformed Orthodoxy: A Short History of Research.' in: Herman Selderhuis (ed.), *A Companion to Reformed Orthodoxy*, (Leiden/Boston: Brill 2013).

Asselt, W.J., 'Studie van de gereformeerde scholastiek. Verleden en toekomst', in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift (NTT)*, aflevering. 4 (oktober 96).

Bellarminus, R. in: *The Catholic Encyclopedia, edited by Charles Herbermann, and others* (New York, The encyclopedia Press, 1907)

<https://archive.org/details/catholicencyclo02herbuoft/page/n7/mode/2up?view=theater>.

Cassidy, E., *The meaning of the Joint Declaration of Justification*, (CNS Documentary Service, 14 oktober, 1999) <https://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=1334>.

Goudriaan, Aza, 'Theology and Philosophy', in: Herman Selderhuis (ed.), *A Companion to Reformed Orthodoxy*, (Leiden/Boston: Brill 2013).

Graafland, C., 'Gereformeerde Scholastiek IV: De invloed van de Scholastiek op de Gereformeerde Orthodxie.' in: *Theologia Reformata* 30 (1987), 4–25.

Graafland, C., 'Gereformeerde Scholastiek V en VI', in: *Theologia Reformata* 1987.

Hall, Basil, 'Calvin against the Calvinists', in: *John Calvin*, edited by Gervase E. Duffield. Courtenay Studies in Reformation Theology, Vol.1. (Appleford: Sutton Courtenay, 1966).

Muller, R.A., Calvin and the 'Calvinists': Assessing continuities and discontinuities between the Reformation and Orthodoxy', in: *After Calvin: Studies in the Development of a Theological Tradition*, *Oxford Studies in Historical Theology*, (Oxford University Press 2003).

Vos, Antonie, 'De kern van de klassieke gereformeerde theologie; een traditie historisch gesprek', in: *Kerk en Theologie*, jaargang 47 (1996), 106-125.

Walaeus, A., in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, onder redactie van P.C. Molhuysen en P.J. Blok, (Leiden: Uitgevers-Maatschappij, A.W. Sijthoff, 1911).

Walaeus, A., in: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, deel 2, (Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1978).

Zwanepol, K., *Met de rechtvaardiging tot op de bodem gaan*, (interview met Zwanepol in dagblad Trouw, door Ton Crijnen, 6 juli 1998) <https://www.trouw.nl>.

BIJLAGE

Enchiridion Religionis Reformatae; in quo sequentes tractantur Loci:

I. De Theologia.	1
II. De Sacra Scriptura: nempe	
1. Unde constet eius divinitas	2
2. Quibus libris contineatur	3
3. An sit perfecta. ibid.	
4. Utrum à populo Christiano debeat legi, nec ne.	4
5. An debeat verti in linguas vernaculas, & quis eius sit interpres.	5
III. De Locorum communium serie ac ordine iuxta Methodum nostrae Catecheseos, quae analytice proponitur.	6
[Heidelbergse Catechismus, Ellende: jka]	
IV. De Summo Bono hominis Christiani.	7
V. De Lege Dei.	8
VI. De Creatione Mundi ex nihilo.	9
VII. De Angelis. ibid.	
VIII. De Creatione Hominis ad imaginem Dei. ibid.	
IX. De Peccato quid & quotuplex sit.	10
Ubi in specie	
1. De peccato Diabo.	11
2. De peccato Adami & eius causis.	11
3. De peccato Originali.	12
4. De peccato Actuali.	14
5. De peccato in Spiritum Sanctum.	15
6. De peccati poena. ibid.	15
X. De Libero Arbitrio.	16
[Heidelbergse Catechismus, Verlossing: jka]	
XI. De Satisfactione pro peccatis nostris.	18
XII. De Naturis in Mediatore requisitis.	20

Loci communes paulo uberius tractati, sic ut omnes fere controversiae in iis decidentur: quorum ordo & catalogus hic est:

I. De Theologia.	114
II. De S. Scriptura.	122
Ubi 1. De Libris Canonicis.	130
2. De Libris Apocryphis.	136
3. De authentica S. Scripturae editione & versione; item de eiusdem in omnibus linguis promiscua lectione populo permittenda.	140
4. De Perspicuitate Scripturae.	143
5. De eiusdem Interpretatione.	145
6. De S. Scriptura Perfectione, & humanis Traditionibus.	
III. De DEO.	151
Ubi 1. De divinis Nominibus.	152
2. De Natura Dei seu divinis Attributis.	156
3. De DEI perfectione.	159
4. De Simplicitate Dei.	161
5. De Dei Omnipraesentia & immensitate.	163
6. De Dei Aeternitate.	166
7. De Dei Immutabilitate.	168
8. De Scientia Dei.	170
9. De Voluntate Dei.	176
10. De Potentia Dei.	181
11. De Bonitate, Gratia, Amore & Misericordia Dei.	
12. De Justitia Dei, item ira & odio.	185
IV. De Providentia Dei & Creatione rerum.	188
V. De Angelis.	190
VI. De Creatione Hominis ad imaginem Dei.	199
VII. De Imagine DEI.	205
VIII. De Peccato.	208
Ubi in specie porro,	
1. De primo primorum Parentum lapsu.	214
2. De Effectis primi Peccati, & speciatim de Peccato Originali.	216
3. De Peccato in Spiritum Sanctum.	224

XIII. De IESU CHRISTO Salvatore nostro.	21		
XIV. De Evangelio. <i>ibid.</i>			
XV. De Fide.	22		
XVI. De Symbolo Apostolico.	24		
XVII. De DEO, quod, quid, & quis sit. <i>ibid.</i>			
Ubi quoque			
1. De Deitate Filii. 27			
2. De Deitate Spiritus Sancti. 28			
XVIII. De Providentia Dei.	31		
XIX. De Persona CHRISTI	33		
Deque Unione naturarum in eo. 36			
XX. De Officiis Mediatoris Christi.	38		
XXI. De Passione & Satisfactione Christi. <i>ibid.</i>			
XXII. De Exaltatione Christi, & Sessione eius ad dextram Patris.	41		
XXIII. De Ecclesia.	42		
XXIV. De Purgatorio.	45		
XXV. De Communionem Sanctorum	47		
XXVI. De Ministrorum.			
Vocatione. 48			
Potestate. 50			
Ordinibus. 51			
Ubi & De Pontificatu. 52			
XXVII. De Remissione peccatorum.	53		
XXVIII. De Resurrectione carnis.	54		
XXIX. De Vita aeterna.	55		
XXX. De Perseverantia Sanctorum.	56		
XXXI. De perfecta Beatitudine vitae aeternae.	59		
		IX. De Actuali Dei Providentia.	225
		X. De Sacrosanctae TRINITATIS Mysterio.	235
		Ubi	
		1. De Persona Filii DEI. 242	
		2. De SPIRITU Sancto. 250	
		XI. De vero DEI Cultu; adversus Idololatriam	
		Papisticam. 252	
		Ubi Explicatio Praecepti	
		Primi. 255	
		Secundi. 263	
		XII. De Iuramento, ex Tertio Praecepto.	270
		XIII. De Sabbatho, seu vero sensu atque usu Quarti Praecepti.	275
		Integer Tractatus, multo auctior quam initio fuit editus, hic inseritur, cuius, Post Praefationem, haec sunt capita:	
		I. Varias Sabbathi significationes explicantur, & ipsa quarti Praecepti verba breviter exponuntur. 276	
		II. Excutitur Quaestio de prima Sabbathi origine; & an ante Legem per Mosen latam in usu fuerit inter Patriarchas, nec ne. 278.	
		III. Demonstratur Praeceptum quartum partim esse morale, partim vero caeremoniale. 284	
		IV. Examinantur argumenta eorum, qui nihil caeremoniale in hoc Praecepto quarto agnoscunt. 288	
		V. Explicatur distinctius, quid in IV. praeecepto caeremoniale sit, à quo fideles N. T. sunt immunes, &	

		quid in eodem morale sit ac perpetuum: Et primo quidem ad cuius temporis Deo consecrandi observationem fideles in N. T. ex vi atque analogia huius praecepti obligentur. 291.	
		VI. Expenditur diligentius, quaenam sit illa requies diei septimi, quae caeremonialis fuit atque abrogata; quae vero sit illa, quae moralis est & semper observanda. 30	
		VII. De ipsa actuali Sanctificatione agitur; & quaenam opera hoc quarto praecepto mandata ac concessa sint, diligentius inquiritur. 304	
		VIII. De diei Dominicae origine. 310	
XXXII. De divina Praedestinatione.	61	XIV. De Aeterna Praedestinatione. 319	319
Electione. <i>ibid.</i>		Ubi 1. Explicatio Vocum quibus Scriptura ad mysterium Electionis exprimentum utitur. 319	
Reprobatione. 65		2. Electionis gratuita demonstratio ex Scriptura. 322	
		3. Quae & qualis sit Electio haec. 325	
		4. De Electionis Obiecto proximo. 327	
		5. Quae sint Electionis nostrae causae <i>προκαταρκτικαί</i> : Et utrum bona opera à Deo praevisa Electionis quorundam sint causa; an vero mera eius gratia. 331	
		6. Quod Electio non sit facta ex praevisa fide aut fidei perseverantia, sed ex mero Dei beneplacito, probatur aliquot argumentis. 334	
		7. Idem probatur diversis Scripturae Locis, quae de nostri Electione agunt. 339	
		8. Refutatio Obiectionum pro Electione ex fide praevisa.	
		9. Electionis fructus & usus. 366	
		10. De Reprobatione. 372	
		XV. De CHRISTO Salvatore nostro.	375
		Ubi 1. De Messia contra Iudaeos. <i>ibid.</i>	
		2. Contra Alcorani Mahumetici opinionem de Christo.	
		3. De Persona Christi Servatoris nostri. 382	
		4. De Unione hypostatica atque effectis eius. 384. 388	
		XVI. De Satisfactione Christi.	395
XXXIII. De Justificatione hominis coram Deo.	67	XVII De Justificatione hominis coram Deo.	408
Eiusque Causa instrumentali. 68		Ubi & De Fide, utpote justificationis instrumento interno.	
Materia, forma, sine. 71		Et de Imputatione Justitiae Christi, cum activae, tum passivae, quae Justificationis forma. 426	
[Heidelbergse Catechismus, Dankbaarheid: jka]			
XXXIV. De Regeneratione.	73	XVIII. De Resipiscentia ac Regeneratione.	431
XXXV. De Poenitentia.	76		
XXXVI. De Bonis Operibus.	78		
XXXVII. De Sacramentis.	80		
Ubi & De quinque falsis Sacramentis. 83			
		XIX. De Ecclesia.	444
		Ubi item 1. De Purgatorio. 445	
		2. De Ecclesia triumphante. 448	
		3. De Ecclesia militante. 454	
		4. De Ecclesiae Notis. 462	
		XX. De Functionibus Ecclesiasticis.	466
		XXI. De Sacramentis.	476
XXXVIII. De Baptismo.	84	XXII. De Baptismo.	482
XXXIX. De Coena Domini.	86	XXIII. De Coena Domini.	495

XL. De Clavibus & Potestate Ecclesiastica.	91	XXIV. De Missa Pontificia.	510
XLI. De Decalogo.	94	XXV. De Disciplina Ecclesiastica, seu Clavibus geminis.	513
XLII. De Idololatria.	96		
XLIII. De Imaginibus.	98		
XLIV. De Iuramento.	100		
XLV. De Cultu Invocationis.	104		
		XXVI. De Vita aeterna.	522
		XXVII. De Morte aeterna.	532
		XXVIII. De Consummatione Seculi.	536
		XXIX. De Opinione Chiliastarum.	537

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: *J.-K. Abbrink*
Titel masterthesis: *Simul in weinog of simul in veel meer*

VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Handtekening:

Utrecht 16-06-2023

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PTHU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PTHU

wel

niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Handtekening:

Utrecht 16-6-2023

DATA MANAGEMENT PLAN (DMP)

1. GENERAL

1.1 Name researcher, PhD-student: **Kees Abbink**

1.2 Research group

① Mediating good life

Moving identities

1.3 Name research project:

Simul in weinig of simul in veel meer, Robertus Bellarminus (1542-1621) en Antonius Walaeus (1573-1639) over de gelijktijdigheid van vergeving en vernieuwing

1.4 Document name DMP: **Bellarminus_Walaeus_over_simul.pdf**

1.5 Version: **1**

1.6 Date: **16-6-2023**

2 DATA TYPES

2.1 What types of data will be collected and/or generated?

0 Data from public sources (archives, libraries) and databases only?

Save and sign the form and send a scan of the form to your supervisor and to bibliotheek@pthu.nl

① Other data? Continue to 2.2

2.2 Describe the data that will be collected and/or generated.

Tekst

NB. For example: interviews, video- and audiotapes, transcriptions, questionnaires, reports, surveys, drawings, pictures, field notes, memos, codes, SPSS data files.

Describe which specific hardware is used next to a pc/laptop. Will you use specific software for data analysis and which formats do you use? File formats can be DOCX, TXT, XLSX, WAV, JPG, PDF, SPSS, TIFF etc.

DOCX, TXT, PDF, TIFF, JPG

3 DATA STORAGE

3.1 Where are digital data stored during the research?

- On campus network of the Vrije Universiteit, this is H(ome):-drive and/or G(roup):-drive
 - Access with my own VUnetID
 - Via my supervisor(s) |

Another data storage facility. **This PC op een stick of extra harde schijf als backup**

NB. Describe how and where. Where the data will be stored, how backups and security have been assured and why you cannot use H:- and/or G:-drive.

3.2 How much storage capacity is required during the research?

- Storage on **Home PC:drive less than 3 GB**
- Storage on H:drive more than 3 GB
- Storage on G:drive less than 10 GB
- Storage on G:drive more than 10 GB

NB. For extra storage capacity send a request to fb@pthu.nl.
You need a VUnetID to request more storage capacity.

3.3 With whom will you be sharing the data during the research?

- with persons from PThU and/or VU
- with persons from other universities in the Netherlands
- with persons outside the Netherlands
- data will not be shared.

Please describe how data will be shared and backups and security have been assured.

Niet van toepassing. Om toch wat te noemen: firewall van eigen thuis pc.

3.4 Is the data privacy sensitive and/or confidential?

- No
- Yes

NB. Describe how you will arrange agreements with respondents and where the documents (like informed consent forms) safely will be stored.

Describe if personal data will be anonymized and which measures you will take to safely store privacy sensitive and/or confidential data during your research.

Niet van toepassing.

NB. Read the policy of the PThU and about other legal aspects, for example the General Data Protection Regulation (GDPR) and academic integrity. More information see: <https://www.pthu.nl/en/about-us/library/research-data-management/>

4 ARCHIVING AFTER RESEARCH

4.1 Are the data suitable for reuse?

Yes (continue to 4.2)

No (continue to 4.3)

NB. Describe why the data are not suitable for reuse.

4.2 In which data repository will the data be stored for reuse?

DataverseNL (online platform, (semi-)open access)

Others, please specify: **eigen beheer**

NB. For more information see <http://libguides.vu.nl/researchdata/data-archiving> or read on VUnet: <https://vunet.login.vu.nl/Pages/SelfServices/DataManagement/DataManagementOverview.aspx#/> (only with VUnetID) or contact the PThU Library, library@pthu.nl

4.3 In which data repository will the data be stored for long-term archiving?

ArchStor (data-archiving for at least 10 years. Only for purposes of verification)

DarkStor (offline secured archiving for privacy sensitive research data)

Others, please specify: **op mijn eigen harde schijf, waarvan ik eigenaar ben.**

NB. For more information see <http://libguides.vu.nl/researchdata/data-archiving> or read on VUnet: <https://vunet.login.vu.nl/Pages/SelfServices/DataManagement/DataManagementOverview.aspx#/> (only with VUnetID) or contact the PThU Library, library@pthu.nl

4.4 Will non-digital data be used (photos, videos, field notes, etc.) that have to be digitized for archiving?

No (continue to 4.6)

Yes

If yes, discuss this with your supervisor.

4.5 Will non-digital data be stored at the PThU?

Yes

If yes, contact the library, bibliotheek@pthu.nl.

No

If no, describe why not and describe where these data will be stored.

4.6 Will the data be stored in a *preferred* format.

See for examples: <https://www.rug.nl/research/research-data-management/downloads/c3-policy-dl/datamanagementpolicyplanthrs.pdf> , page 9.

Yes, please specify: **PDF of WORD**

No

Explain why not and describe which formats will be used.

4.7 How and where can the data be accessed for the purposes of verification?

Op verzoek en bij mij thuis

4.8 How and where can the data be accessed for the purposes of verification if the researcher leaves the PThU as an employee? N.V.T.

5 CONCLUSION

5.1 This DMP has been discussed with the supervisor(s) on: Prof. dr. W.H.T. Moehn, 16 juni 2023

5.2 This DMP has been discussed with other experts on |:

5.3 Signature of researcher/PhD student and supervisor

Researcher / PhD student:

Supervisor:

Name: **J.K. Abbink (Kees)**

Name: **dr. W.H.Th. Moehn**

Date: **16 juni 2023**

Date: **16 juni 2023**

Re: Masterthesis JKAbbinck 0000620

Moehn, W.H.T. (Wim) <w.h.t.moehn@pthu.nl>
Aan jkabbink261@gmail.com; Goudriaan, A. (Aza)

Beantwoorden

Allen beantwoorden

Doorsturen

za 17-6-2023 18:45

Theol OutlookEmoji-162425802136573db301d-ef90-4008-abfb-46aa108b29a3.png
22 KB

Dag Kees,

Bijzonder moment om jou de GO te geven om je document in te leveren!
Fijn dat we zover gekomen zijn.

Beiden een gezegende zondag gewenst en hartelijke groet,

Wim

W.H.Th. (Wim) Moehn

Protestantse Theologische **Universiteit**

Bijzonder hoogleraar Geschiedenis van het gereformeerd protestantisme vanwege de
Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland
PTHU, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam, NL
E w.h.t.moehn@pthu.nl | T +31 (0)6 1287 6626 / +31 (0)35 533 87 23
Z <https://zoom.us/my/wimmoehn>